

F. N.

Életrajz

Az interjúalany nevét kérésére kezdőbetűkkel jelöljük. F. N. 1983 óta él Genfben, de feleségével együtt évente kétszer ellátogatnak Magyarországra, és ilyenkor jut egy kevés idejük a régi barátok fölkeresésére is. F. N. gyakran használ internetet, a Centropát is így találta meg. Az interjút Budapesten, az egyik ötcsillagos szállodában készítettük, ahol F. N.-t már törzsvendégként ismerik. A beszélgetésre két alkalommal kerítettünk sort.

Az apai nagyapám neve F. Simon, született Losoncon, nem tudom pontosan, mikor. Ez a F. név az 1800-as évek második felében jöhetett be. Arra gyanakszom, hogy Fried lehetett korábban [lásd: névmagyarosítás].

Szabómester volt, és amikor megházasodott, eljött Losoncról Pestre. Ezek olyan bődületes magyarok voltak, hogy a nagyapámnak magyaros bajusza volt, nem járt zsinagógába. Büszkék voltak rá, hogy magyarok, és a gyerekeiket is így nevezték. Nem tudok róluk többet. A nagyapám Gyömrőn halt meg 1941-ben vagy 1942-ben [Gyömrő – nagyközség, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm., 1891-ben 1500, 1910-ben 4100, 1920-ban 5500 főnyi lakossal. – A szerk.].

Nagyapa egyik testvéréről, Adolf bácsiról tudok. Ő jobb módú volt, és később, az 1940-es években időnként anyagilag segített bennünket. Budán, a Bimbó úton lakott. De nem volt semmiféle szoros kapcsolat. Az anyagi segítség abból állt, hogy amikor nem tudtuk kifizetni a lakbért, mert az apám már munkaszolgálatos volt, akkor anyám végső kétségbeesésében elküldött Adolf bácsihoz. Én voltam tíz éves, elslattyogtam oda, gyalog persze, a Nagydiófa utcából, ahol laktunk, előadtam, hogy miért jöttem, ő már tudta, és adott húsz pengőt vagy harmincat vagy ötvenet. A lakbér ötven pengő volt. Ebből állt a kapcsolat. Nem ismertem jobban, a családok soha nem jöttek össze.

Az apai nagymama, Blau Natália. Róla szinte semmit nem tudok. Feltételezem, hogy Pesten született és élt, valamikor az első világháború után halt meg, mert a nagyapám másodszor is megnősült. Lehet, hogy a spanyolban [lásd: spanyolnátha] halt meg 1918-ban vagy 1920-ban. Pesten van eltemetve. Nem tudom, milyen iskolát végzett, mivel foglalkozott a nagymama. Valószínűleg ugyanúgy nem volt vallásos, mint Simon nagyapám. Ha hozzáment, akkor valószínűleg nem volt vallásos. Lehet, hogy mélyen hitt, de vallásos nem volt. Az ő testvéreiről semmit nem tudok.

Ez a Blau család valahogy kötődött a Budapesti Német Színházhoz. Úgy derült ki, hogy egy ősrégi, színházi újságot kaptam egy rokontól. Az ő apjának vagy nagyapjának van benne hirdetése. Színházi kellékek, ruhák kölcsönzésével foglalkozott. Amikor mi elmentünk Magyarországról 1970-ben, akkor még nem tudtam, hogy német állampolgárságot kaphattam volna azon a címen, hogy a felmenőim közül valaki a Duna völgyében a német kultúrát terjesztette a tizenkilencedik században [Pesti Német Színház –1812-ben nyílt meg a mai Vörösmarty téren, háromemeletes épületében

3500 néző fért el. Műsorán egyaránt szerepeltek operák (Rossini, Mozart és mások művei) és prózai darabok (Shakespeare, Schiller, Lessing, Goethe, Hugo stb.). A színház 1849-ig működött. És volt Budán is, a Horváth Kertben 1843 és 1870 között egy német nyelvű nyári színház (Ofner Tagstheater in der Christinenstadt). – A szerk.].

Anyai nagyapám Klein Lipót. Kocsmáros volt egy kis faluban a Felvidéken, a Garam völgyében. A helységet úgy hívták, hogy Csata, ma Szlovákiához tartozik, Esztergomtól lehet huszonöt kilométerre [Csata – kisközség volt Bars vm.-ben, 1891-ben 1400, 1910-ben 1800 főnyi lakossal. A trianoni békekötés után Csehszlovákiához került (Čata). – A szerk.]. A Kárpátok előtt, a dombosabb részen fekszik. Nagyon szép vidék. A nagyapám hogy mikor született, nem tudom, 1916-ban halt meg Esztergomban. A családi történet, amit anyámtól hallottam, az az volt, hogy amikor a fia – tehát az édesanyám testvére – katona volt az esztergomi laktanyában, nagyapám elment meglátogatni, de az őr nem akarta beengedni, de addig erőszakoskodott, amíg az őr puskatussal megütötte, és két nappal később meghalt. Ez 1916-ban történt. Nem tudom, hogy nagyapámnak voltak-e testvérei.

A nagyanyám Breuer Júlia. Szült, azt hiszem, nyolc gyereket, abból egy viszonylag fiatalon meghalt. N-nek hívták, és ezért kaptam én is ezt a nevet. A nagyanyám valószínűleg a Felvidéken született. A sádhenek, a házasságközvetítők általában nők voltak, akiknek volt egy listájuk, azzal mentek házról házra, s akkor jöttek a fiúk háztűznézőbe. Erről anyám mesélt. Az ő szülei is így ismerkedtek meg, és anyám is így házasodott. A nagyszüleim hogy hol házasodtak össze, nem tudom. A nagyanyám 1930-ban halt meg, Pesten. Egész életében a háztartást vezette, és valószínűleg segített az üzletben. Ez az üzlet 1918-ban, vagy már 1916-ban, mikor a nagyapám meghalt, megszűnt. A nagyanyám valószínűleg, mint általában a nők, vallásosabb volt a nagyapámnál. Csak azért tudom, hogy vallásos volt, mert a gyerekeit úgy nevelte. A nő megy a templomba, megy az istentiszteletre, de a férje sokkal kevésbé. Nem mindenütt, de általában így van. [Inkább a férfiak járnak el a zsinagógába, az asszonyok pedig elsősorban a nagyünnepeken. Különösen áll ez a péntek esti, a szombat bejövetelét megelőző zsinagógai részvételre. A gyertyagyújtás ui. az asszonyok három micvájának egyike. A Talmud szerint egy nőnek évente kétszer kell elmennie a zsinagógába: Jom Kipurkor, meghallgatni a sófár megfűzésát és Purimkor, az Eszter könyve fölolvadásakor. – A szerk.] A nagyapám feltehetően olvasta héberül a Bibliát és az imakönyvet. A betűket ismerte, és tudott összefüggően olvasni. Nem voltak ortodoxok. Nem hiszem, hogy a nagyapám föltette a tfilint [lásd: imaszíj]. Nem hiszem, hogy annyira ment volna ez a vallásosság. A ruházata a kornak megfelelő volt. Jóllehet nem volt földje, amit műveljen, de egy kis faluban, ahol lehetett néhány száz lélek, volt egy kocsmája, tehát egy paraszt zsidó volt lényegében, egyszerű ember. A gyerekeit polgárba [lásd: polgári iskola] járatta. Az már egy nagy dolog volt, hogy négy elemi és négy polgári, nyolc évet jártak a lányai iskolába. Az anyám is négy polgári végzett. A nagymama testvéreiről nem tudok semmit.

Fogalmuk nem volt a világról és az életről. Sem akkor, sem később. A nagyanyámat fölhozták Pestre, mert hát ugye Trianon [lásd: trianoni békeszerződés] miatt minden elveszett, átszöktek, és ő is jött. Anyámékkal lakott, nem tudom, hol, el tudom elképzelni, hogy valamilyen nyomor helyen, és az ő számára szörnyű volt, hogy nincs rá szükség, csak teher a lánya, a veje, a gyerekei nyakán. Neki ott Csátán volt egy kertes háza, itt pedig egy lakás egy nagyvárosban, amikor egész életében falun élt. Anyám mindig azt mondta, hogy ebbe halt bele. Ki tudja? 1930-ban halt meg, pár hónappal a születésem előtt.

Édesanyám 1894-ben született, Csatán, abban a faluban, ahol az apja kocsmáros volt. Azt hiszem, hogy a Csatától tizenöt-húsz kilométerre, északra fekvő Lévára járt iskolába, mert ott volt polgári. Akkor, a Monarchiában, a Felvidéken minden magyar nyelvű volt. Ott járt iskolába, és utána segített a kocsmában.

Anyám testvérei közül a legidősebbet Viktornak hívták. Ő volt a nagy karrier ebben a családban, mert állomásfőnök volt valahol a Felvidéken, valami kis helységben. Az egy nagy dolog volt. Nem tudom, milyen iskolai végzettsége volt, én nem találkoztam vele soha. Az ő felesége, Ida néni, már nem volt zsidó, azt hiszem. Volt egy lányuk, Ilus. Ő tanító volt vagy tanár. Ilusnak született két gyereke. Az egyik Zsuzsi, ma Pozsonyban él, a másik fiú, akivel sose találkoztam, nemrégén halt meg, Miskolcon.

Viktor után jött, azt hiszem, Ernő vagy Jenő. Nem tudom, melyik volt az idősebb. Ernő az első világháborúban volt katona, megsebesült, és Szegeden kórházba került. Volt ott egy csinos nem zsidó ápolónő, egymásba szerettek, elvette feleségül. Ez volt Mariska néni, őt ismertem. Nekik született egy lányuk, Éva. Ernő Szegeden maradt, a szegedi színházban volt énekes. Csodálatos hangja volt. Túlélte az egészet, mert Finta, a gettó csendőr parancsnoka korábban szintén a színházban volt, és ismerte őt. Akkor már Kovács Ernőnek hívták, mert Kleinből magyarosított. Finta tudta, hogy Kovács Ernő zsidó, és szólt neki, hogy menjen ki egy tanyára, és bújjon el. [Finta Imre csendőr századosról, aki a szegedi gettó parancsnoka volt, lásd Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, II. kötet, 57. oldal, valamint a 68. és 69. sz. jegyzet a 70. oldalon. – A szerk.] Kiment valami parasztemberhez, ott elbújtatták, és így élte túl a második világháborút. Éva lányuk félzsidó. Éva férjhez ment egy fiúhoz, aki szintén nem volt zsidó, sőt vannak már leszármazottak, akiknek fogalmuk sincs a zsidóságról vagy a judaisztikáról. Évát egyszer megkérdeztem, hogy tudják-e egyáltalán, hogy a nagyapjuk vagy a dédapjuk zsidó volt. Azt mondta, hogy igen, tudják, de ez nem biztos, hogy igaz. Lehet, hogy Éva nem akarja kitenni a gyermekeit semmiféle veszélynek, atrocitásnak, ezért talán meg sem mondták nekik. A neveik is olyanok, hogy messze nem zsidó nevek. Ernő és a felesége is Szegeden haltak meg az 1950-es, illetve az 1960-as években, és ott vannak eltemetve.

Jenőnek Pesten volt fűszerüzlete. A feleségét úgy hívták, hogy Tilus. Tilus az üzletben segített. Ezek mind egyszerű emberek voltak, egynek sem volt érettségije, maximum polgárija. Az érettségi akkor egy nagy dolog volt. Úgy tudom, hogy Pesten vannak eltemetve, de az is lehet, hogy valahol az USA-ban. Volt egy lányuk, Vera, aki 1956-ban kiment Amerikába. Nincs semmi kapcsolat köztünk.

A lányok közül a legidősebb Gizi volt, 1870 körül születhetett, és a spanyolban [lásd: spanyolnátha] halt meg 1918-ban. A férj nagyon sok évvel túlélte a Gizit, kilencvenhat éves volt, amikor az 1960-as években meghalt. Pesten van eltemetve. Öt gyerekük született. Az öt gyerek közül az egyik, Tivadar száz évet élt, és Argentínában halt meg nem olyan régen. Gizi másik gyerekének, Mancinak a férjét elvitték munkaszolgálatra, őt pedig a kisgyerekével együtt Csornáról deportálták volna, de gyógyszerész volt, és amikor a vagonban látta, hogy mi történik, akkor mérget adott a gyerekének, és maga is bevette. A gyerek kiköhögte, ő viszont lenyelte, és meghalt. A gyerek életben maradt egész addig, amíg Auschwitzban el nem gázosították, és el nem égették.

A harmadik, Erzsébet szintén gyógyszerésztechnikus volt, Pápán dolgozott egy gyógyszertárban. Auschwitzban volt, és valahogy túlélte. Visszajött Magyarországra, Pápára, ahol nyugdíjazásáig ismét a gyógyszertárban dolgozott. A németektől kapott valami kártérítést, alamizsnát. Nemrégén halt meg Pesten.

Aztán volt Adél. Adél kikeresztelkedett, és annyira hívő katolikus volt, hogy – kis túlzással – már a templomajtótól térden csúszva ment az oltárig. Misére járt, gyónt. Mindent az égvilágon. Még jóval a háború előtt. Valószínűleg hitt, keresett valami támaszt. A lényeg az, hogy ez nem változtatott azon, hogy egy büdös zsidó maradt. Százszázalékos zsidónak minősült. Az, hogy katolikus vagy hívő katolikus, nem számított. Túlélte.

És volt Laci. Laci munkaszolgálatos volt, túlélte, visszajött, aztán 1949-ben vagy 1950-ben a gazdasági rendőrség letartóztatta, és hülyére verték. Utána próbálták kezelni, ami akkor azt jelentette, hogy elektromos sokkokat kapott, amivel teljesen elégették az agyát. Évekig volt kórházban zárt osztályon. Mennyi tragédia egy családon belül! És minden irányból.

Aztán volt Jolán. Nagyon szép volt, a lányok általában szépek voltak. Jolán 1914-ben vagy 1915-ben lefeküdt egy Tokody nevű helyi kisnemessel. Ebből született egy törvénytelen gyerek. Tokody ment a frontra, és elesett. A Jolán egy megesett lány volt, azért kapta a fia az ő nevét, mert nem volt férj, ami akkor egy szörnyűség volt, pláne egy zsidó családban. Jolán túlélte a holokausztot, mert az 1930-as évek vége felé csinált egy névházasságot. Így lett a neve Tóth Sándorné. Jolánt gyalogmenetben [lásd: halálmenetek Hegyeshalom] vitték 1944 novemberében vagy decemberében Pestről Ausztria felé. Egy ismerőse, aki csendőr volt vagy katona, meglátta, és azt mondta: maga, Tóthné mit keres itt ebben a menetben, ez tévedés, és kiemelte. Így menekült meg. Aztán később a fia, Klein Imre felvette a Tokody nevet, 1956-ban elment Magyarországról, végül Ausztráliába kötött ki, és ott halt meg. Jolán Pesten halt meg.

És volt Riza, aki nagyon későn ment férjhez, egy templomi énekeshez. Ő volt még a leginkább vallásos, és a Rumbach Sebestyén utcában lakott. A zsinagóga mellett voltak lakások a hitközségi alkalmazottaknak, ott lakott az első emeleten a férjével egy szoba-konyhás lakásban, vécé a földszinten, fürdőszoba nem volt. A férje Friedman Feledi Gyula a templomban énekelt, de nem volt kántor. Temetésekre, esküvőkre hívták, kapott valami kis fizetést, és ebből éltek. Nekik nem született gyerekük.

Apai nagyapámnak, Simonnak három fia volt. A legidősebb volt az apám, Imre. Középső volt Laci, és aztán Pista. Ez a három fiú Budapesten élt.

Laci nem tudom, mivel foglalkozott. A felesége Heda. Nem volt semmilyen iskolájuk, csak a minimum [azaz 6 elemi – A szerk.]. Baloldaliak voltak, gondolom, szociáldemokraták, nem tudom, miért. Két gyerekük született, egy fiú és egy lány. Lacit a második világháború alatt valahol megölték. Nem lehet tudni, hogy hol. Munkaszolgálatosként vagy deportálták. A gyerekek a második világháború után kimentek Izraelbe. Heda is túlélte a holokausztot, és egy ideig a Szociáldemokrata Párt balszárnyának volt a tagja. Gondnok volt Balatonon egy üdülőben, onnan nyugdíjazták, és akkor valahogy kivergődött a gyerekeihez Izraelbe, és ott halt meg az 1980-as években. A lánya, Lili egy hat elemi (?) végzett pékmesternek volt a felesége. Izraelben libák tömésével foglalkoztak, libamájat csináltak. Kemény munka. Egyszerű, dolgos asszony volt, néhány évvel ezelőtt halt meg. Az öccse, Robi bement egy kibucba, és azóta is ott van. Villanyszerelő, a

malomban ő tartja rendbe a villanyt, most hetvenhat éves.

Másik nagybátyám, Pista cionista volt [lásd: cionizmus; cionizmus 1938 és 1940 között Magyarországon]. Az 1930-as évek végén már lehetett látni, hogy bajok lesznek, háború lesz. Pista próbálta meggyőzni a testvéreit, hogy menjenek ki Palesztinába. Az apám meg Laci azt mondták, hogy „magyarok vagyunk, és ha jön a háború, akkor majd együtt megyünk a tűzbe”. Ezek voltak a szavaik, erre emlékszem. Ezt úgy gondolták, hogy a fronton harcolnak Magyarorszáért. Hát mentek a tűzbe, csak nem együtt, és nem olyan tűzbe, amit gondoltak. Pista viszont valamikor 1939-ben kiment Palesztinába. Palesztina akkor angol protektorátus volt, oda kimenni borzasztó nehéz dolog volt [Az angolok éves bevándorlási kvótát állapítottak meg, amitől még a háború alatt sem voltak hajlandók eltérni. Ezért megpróbáltak minden, bevándorlókat szállító hajót elfogni, és az utasokat Ciprusra internálták, ahonnan minden évben csak bizonyos számú embert engedtek legálisan bevándorolni Palesztinába. – A szerk.]. Kellett egy bevándorlási engedély, ahhoz deponálni kellett ötven fontsterlinget. Ötven font az annyi lehetett akkor, mint ma ötszázezer forint. A cionista szervezet adta az ötven fontot, amit vissza kellett adni, hogy újabb zsidókat próbáljanak vele engedéllyel bevinni. Pistának itt már volt felesége, a Mancsi, aki nem volt zsidó. Mancsi meg a családja összeszedték valahogy a pénzt, és 1943-ban magyar útlevéllal Törökországba utazott Bulgárián keresztül. És utazhatott! Mancsi mesélte később, hogy a németek ellenőrizték az útlevelet és mindenkit, és a Mancinak az arcára rá volt írva, hogy nem zsidó. És kiment Izraelbe, csatlakozott a férjéhez. Nem született gyerekük. Pista és a felesége is most halt meg néhány évvel ezelőtt. Mancsi megtanult héberül, és nagyobb izraeli lett belőle, mint a férjéből. A Mancinak vannak itthon rokonai, akiket nem ismerek, csak hallottam, hogy később, amikor megenyhültek a dolgok, jött látogatóba izraeli útlevéllal a családjához.

Apám, F. Imre 1900-ban született Budapesten, és őt már gimnáziumba járatják, ami óriási dolog volt. De nem érettségizett le, mert rendkívül nagy magyar volt, és 1917-ben a hetedik gimnáziumból kiment a frontra mint önkéntes. Nem volt kötelező neki, nem is hívták be. Önként jelentkezett a frontra a hazáért harcolni, és otthagyta az iskolát, soha nem érettségizett le. Szerencsétlen. Ezzel a döntéssel teljesen tönkretette az életét. Az olasz fronton harcolt, fogságba esett, valamikor 1920-ban jött haza, és kitüntetést kapott. Akkor már érettségiről szó nem volt, egyetemről nem is álmodtak. Aztán jött a numerus clausus [lásd: numerus clausus Magyarországon], ha akart volna tanulni, akkor sem tudott volna, és senki nem tudta volna megfizetni, hogy Párizsba menjen vagy Peruggiába, ahol rengeteg magyar zsidó egyetemi hallgató volt, akiknek nem volt módjuk Magyarországon tanulni [lásd: egyetemi tanulmányok és numerus clausus].

Apám magyar volt, a legnagyobb mértékben. Nagyobb hazafi volt, mint sok más. Nem volt baloldali. Jobboldali volt, olyan mértékben, amilyen mértékben a környezete meg a nyomora engedte. Nem volt semmilyen pártnak a tagja. Ő egyáltalán nem hitt ebben a kommunista történelemben. Ő Magyarországon, Horthyban [lásd: Horthy Miklós] hitt. Amikor kicsi voltam, hallatlanul hazafias nevelést kaptam. „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” [lásd: irredentizmus]. Nekünk mitől lett volna mennyország, azt ma se tudom. Emlékszem, egyszer gyerekkoromban Esztergomban voltunk, Párkányinál a Duna hídon, amit most építettek újjá. Rámentünk a hídra, és az apám mondta, látod, ez idáig a mienk, és innen már a cseheké. És akkor én megszámláltam, hány szegmens van a hídban, ha jól emlékszem, öt volt, és abból kettő volt a magyar, három a cseh részen. És akkor kifogásoltam: „Apa, miért van nekik

három és nekünk csak kettő?”

Miután anyám és a nagymamám 1920-ban átszöktek a határon, először a Kecskeméti utcában laktak, a születésem után pedig Árpádföldre költöztünk [Árpádföld 1950-ig nem tartozott Budapesthez, 1902–1927 között Rákosszentmihály, ezután pedig Cinkota része volt, neve 1935 óta Árpádföld, addig Árpád-telep volt. – A szerk.]. Az apám bejárt a városba dolgozni, és én mindig mentem ki a HÉV-hez. Apu, szép vonattal jöttél vagy a csúnyával? A szép az újabb kocsikból állt, a csúnya a régebbiekből. Lehettem négy éves. Nem tudom, mikor házasodott össze anyám apámmal. Nem tudom, hogy hol találkoztak, fogalmam sincs róla. Akkor anyám otthon dolgozott, a háztartást vezette, mert általában a férfi volt a kenyérkereső. Jól, rosszul, de eltartotta a családját. Amire én emlékszem, az már az, hogy apám az „Est-lapok” kiadóhivatalában dolgozott Kaposvárott, a terjesztéssel volt elfoglalva [lásd: Az Est-konszern lapjai]. A család is volt egy bizonyos ideig ott, aztán Pestre kerültünk. „Az EST” egy liberális polgári újság volt, de megszűnt, apám elvesztette az állását [A lap 1939-ben szűnt meg, ők viszont – mint lejjebb kiderül – már 1935 körül ismét Budapesten voltak. Apja tehát más miatt vesztette el az állását, nem a lap megszűnése miatt. – A szerk.]. Akkor először könyvügynök volt. Járt házról házra, és próbált könyveket eladni. Próbált pincérkedni, de ez azért volt problematikus, mert szemüveges volt, és a pincérek nem lehettek szemüvegesek, mert ha az étteremből visszamegy a konyhába, akkor bepárásodik a szemüvege. Nem nagyon szerették. De volt pincér a Margit-szigeten a Kaszinóban és egy rövid ideig a Grand Hotelben.

Először a Podmaniczky utcában laktunk pár hónapot, aztán kikötöttünk a Nagydíófa utcában. Ez 1933-ban vagy 1934-ben lehetett, de 1935-ben már biztos, mert itt jártam óvodában. Nem zsidóba, hanem a helyi óvodába. Ott volt a Dohány templom meg a Rumbach templom, és ott volt a Kazinczy utcai, de az ortodox volt, arról szó nem volt, hogy mi odakeveredjünk. A Rumbach templomba [Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga] jártunk. Lehet, hogy azért, mert az anyám nővérének, Riza néninek a későbbi férje ott énekelt a kórusban, és ott volt egy lakása. Oda járt anyám templomba. Én nem nagyon, ha tudtam, mindig meglógtam.

Anyám hozta hazulról a vallásosságot, apám nem. Apám családja egyáltalán nem volt vallásos, és a vége felé már anyám sem. Általában ahogy öregszenek az emberek, úgy térnek vissza a valláshoz. Anyám nem. Ő végig járt templomba, folyékonyan olvasott héberül, persze egy szót nem értett belőle, hogy mit olvas. És nagyon hitt, de csak mértékkel volt vallásos. Gyertyát gyújtott minden pénteken [lásd: gyertyagyújtás; szombat]. Apám nem foglalkozott ilyesmivel, aztán a munkaszolgálat miatt nem is volt otthon, úgyhogy anyám áldott meg. Elmondta az áldást héberül, a fejemre tette a kezét, és körülbelül ennyi volt. Ros Hásánakor és Jom Kipurkor templomba ment, Jom Kipurkor böjtölt is. Más nem. Temetőbe járt az édesanyjához, és időnként vitt engem is. Egy évben egyszer-kétszer kiment a temetőbe.

Anyám hosszú időn keresztül csak kósert volt hajlandó enni. Igyekezett fenntartani azt, hogy a tej és nem tej edények külön legyenek [lásd: étkezési törvények]. De rendkívül szegények voltunk, és ahhoz kell egy bizonyos anyagi biztonság, hogy két lábas legyen, ne csak egy. Apám egyáltalán nem figyelt erre oda. Arra emlékszem, hogy apám hozott haza sonkát vagy szalámit, de nem tehette tányérra. Nekem ne tréflizd össze az edényeim, mondta az anyám. Ha apám ilyesmit hozott, akkor letette a papírt az asztalra, és arról ette meg. Arra nem emlékszem, hogy anyám mikor kezdett el ilyesmit enni, de egy bizonyos idő után ő is evett, átvette.

Nekünk a zsidósághoz viszonylag kevés közünk volt. Anyám járt templomba, de a hitközségnek nem fizettünk, mert miből fizettünk volna. Nem is kértünk, és nem is kaptunk semmit, kivéve, hogy én ingyen jártam az iskolába. Mást nem. Újságot az apám olvasott, de ritkán, mert nem volt pénze megvenni. Rádiónk volt már 1936-ban vagy 1937-ben, amihez senki nem nyúlhatott hozzá, én pláne nem, mert elrontja. Ez egy fantasztikus dolog volt, nem néprádió [Ekkor még nem is létezett néprádió – ezt az olcsó rádiótípust az 1939/40-ben elindult ún. néprádió-akció során fejlesztette ki négy nagy európai elektronikai cég, a Telefunken, a Standard, a Philips és a magyar Orion Villamossági Rt. – A szerk.]. Amit a rádió mondott a zsidóüldözésről, arról tudtunk, és anyám időnként azt mondta, hogy hol az Isten, hát nem tudja megdögleszteni ezt a Hitlert?! Primitív, egyszerű emberek voltak. Hittek a Horthyban, hogy nem fogja a deportálást engedni. De a Horthy csak akkor mondta, hogy tovább nincs deportálás, amikor közbelépett egyebek közt a svéd király [V. Gusztáv svéd király 1944. június 30-án fölszólította Horthy Miklós kormányzót, hogy Magyarország tanúsítson "lovagias, hagyományainak megfelelő" bánásmódot a zsidókkal szemben. A kormányzó (egyes források szerint) július 6-án (más források szerint 7-én) állította le a deportálásokat. (Döntését egyébként több tényező is motiválhatta: a pápa, Roosevelt elnök, a magyar egyházi vezetők, Bethlen István és köre tiltakozása és valószínűleg a hadi helyzet változása is.) – A szerk.]. Megfenyegették, hogy a háború után felelősségre vonás lesz. No meg egy puccstól tartott a Pestre hozott csendőrök részéről [lásd: csendőrpuccs]. Akkor leállította a pesti gettó deportálását, tehát meg tudta volna tenni korábban, de nem tette. Horthy keményen antiszemita volt. Ez az antiszemitizmus odáig ment, hogy embereket gyilkoltatott. Magyarország igen keményen és igen mélyen átitatott antiszemitizmussal volt megfertőzve.

Mi udvari lakásban laktunk. Akinek utcai lakása volt, annak fürdőszobája is volt [Fürdőszoba 1930-ban 100 budapesti lakásból 33-ban, az 1941-es népszámlálás szerint 44-ben volt. – A szerk.]. Hát ez gazdag, mondták. Tovább nem jutott a dolog, mert hát honnan tudták volna, hogy mi a gazdagság. Anyám soha nem látott gazdagságot, jómódot sem. Nem tudták elképzelni. (Anyám gazdagságot vagy jómódot csak jóval később látott, amikor kijött hozzánk, Párizsba.) A házban laktak zsidók is. A Deutsch nevű szabó a földszinti, utcai lakásban. Nekik volt fürdőszobájuk. Mellettünk lakott a házmeister, Schäfelinné, az Olaszék, akik nem voltak zsidók. Akkor az Olaszéknak volt egy albérlőjük, az Oláh. Oláh egy nyilas pártszolgálatos volt, kerülte a zsidókat, és zsidózott is. Erre emlékszem. Ő is ugyanolyan nyomorult volt, mint a többi. Egy nyomorultnál lakott albérletben, egy ugyanolyan nyomorult, de primitív embernél, aki arról beszélt, hogy a zsidók milyen gazdagok, hogy a zsidók kifosztják meg kiszipolyozzák Magyarországot. Az első emeleten lakott még egy zsidó család, de nem tudom, mivel foglalkoztak.

A mellettünk lakó Olaszné járt hozzánk, viszonylag sokat beszélgettek anyámmal, és kölcsönkért ezt meg azt. Aztán meg az anyám ment oda, és kért kölcsön, ha éppen nekünk nem volt. Pénzt is, időnként előfordult, hogy két pengőt kért, azzal, hogy a jövő héten megadja. Ha tudott, adott, ha nem tudott, nem adott. Az 1930-as években Olasz Gábor volt a barátom. Teljesen asszimilálódott népség voltunk, és Olaszék a maguk szintjén be is fogadtak bennünket, mert ugyanolyan nyomorban voltak, mint mi. Anyám nem volt buta. Tanulatlan volt, ez kétségtelen, de a négy polgárival tudott helyesen írni-olvasni. Semmilyen idegen nyelvet nem beszélt, de számolni, összeadni, szorozni, kivonni tudott, és volt humorérzéke.

Anyám ha volt pénze, kiment a Klauzál téri piacra, de nem a hentestől vásárolt, hanem csak élő csirkét vett, és azt bevitte a Pesti Izraelita Hitközséghez. Ott volt a sakter, az levágta a csirkét.

Ennek két oka volt, egyrészt egy vallási, rituális oka, másrészt ő soha nem tudta volna egy csirke nyakát elvágni. Anyám nem dolgozott egészen 1938-ig. Akkor apámat behívták katonának Vácra. Ezt énekelték, ahogy masíroztak: A nagy váci temető / honvéd baka sírja benne az első, / sírja körül hat szobalány, / szűk szoknyája reped a farán, / köztük van az én rózsám, / három arany gyűrű csillog az ujján.

A család kapott valamit, de mert zsidó volt, a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt még 1938-ban vagy 1939-ben áttették a hadseregből munkaszolgálatosnak, és akkor a család már nem kapott semmit [A családi segély elméletileg zsidóknak is járhatott, a gyakorlatban azonban a jogosultság, rászorultság megállapításánál szigorúbban jártak el. Hivatalos korlátozások is voltak: pl. az 1941. július 8-i, valamint az augusztus 12-i HM körrendelet szerint a zsidó munkaszolgálatosok hozzátartozói rendkívüli szolgálat (fegyvergyakorlat) esetén is csak a rendes családi segélyben voltak részesíthetők. Az 1942: XIV. tc. (a honvédelemről szóló 1939: II. tc., valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről, 1938. IV. tc. módosításáról és kiegészítéséről) szerint a meghalt (fogságba esett, eltűnt, megrokkant) közszolgálati alkalmazottnak járó ellátás (19. §.) a munkaszolgálatosokra, ill. hozzátartozóikra (a honvédelmi özvegyekre és árvákra) is vonatkozott. Tehát ők a hadiözvegyekhez és árvákhoz hasonlóan hadigondozási járulékból részesülhettek. Hadipótlékot viszont e szerint csak tűzharcosok (tényleges frontszolgálatot teljesítők) hozzátartozói kaphattak. Az 1943. április 7-én kelt 23000/el. 22. g. – 1943. sz. HM körrendelet biztosította a hadisegélyhez való jogot a bevonult zsidó munkaszolgálatosok családtagjai (feleség, gyerekek, szülők) számára. Igazolni kellett, hogy az eltartó kiesése miatt veszélybe került a megélhetésük (a limit családonként Budapesten havi 120 P volt). Nem járt segély a póttartalékos, ill. rendes katonaidejüket töltő személyek hozzátartozóinak. Ez nem vonatkozott az 1942. november 25. előtt bevonultakra. Utóbbi megszorítást 1943. november 24-én (83000/el. 22. g. – 1943) szüntették meg. – A szerk.]. Akkor valamit csinálnia kellett, mert etetni kellett a gyereket és saját magát. Anyám egyik nővére, Jolán varrt, de nem ruhákat, hanem klottgatyákat magyar falusiaknak. Fekete rövidnadrág, amit alsónadrágnak használtak, de amikor meleg volt, abban arattak. Anyám nővére betanította anyámat klottgatyát varrni. Lábbal kellett hajtani a gépet. Weingarten úrnak, aki ortodox zsidó volt, a Rumbach Sebestyén utcában volt üzlete. Egyebek mellett klottgatyákat varratott. Ott kapott anyám munkát. Amit kiszabtak, anyám otthon megvarrta. Négy vagy öt fillért kapott egy nadrág varrásáért. Ha reggel ötkor fölkel, és este nyolcig, tízig dolgozott, akkor egy nap alatt megvarrt száz klottgatyát, és ezért kapott négy vagy öt pengőt. De nem volt mindig munka. Emlékszem, hogy bementünk az üzletbe, anyám mondta, hogy Weingarten úr, nézze, a fiamnak ennivaló kell, tudna nekem valamennyit adni. És akkor megsajnálta, és adtak ötven vagy száz nadrágra valót. Amikor viszont volt munka, akkor éjjel-nappal dolgozott. Aki az anyagot kiadta, az megbízott benne, hogy nem fogja elrontani, és időre visszaviszi. Amikor szezon volt, akkor hétfőn adtak kétszáz darabot, aminek szerda délután négy órára készen kellett lenni.

Ebből kellett kifizetni az ötvenpengős lakbért meg enni meg fűteni. A konyhában volt egy régi sparhert. Ezt a sparhertet télen bevittük a szobába. Ott lehetett főzni is, meg egyúttal melegített is. Én valamelyik sarokban ültem, és csináltam a leckémet. A lakás két szobából, előszobából, konyhából állt, és volt vécé meg spejz. Fürdőszoba nem volt. A stabil jövedelem az volt, hogy az egyik szobát kiadtuk albérlőnek. Egymásba nyíló szobák voltak. Az albérlő, Palásti úr és a felesége átjárt rajtunk, mert ők a belső szobában laktak, mi a külsőben. Palásti úr a Pesti Magyar

Kereskedelmi Bankban vagy a Hitelbankban volt hivatalszolga. Ha éjjel ki kellett mennie vécére, akkor átment rajtunk. A konyhában pedig egy ágyrajáró volt, az csak este jöhetett, és reggel ment. Az volt a Klapka Fehér János, aki a Klauzál téri csarnokban egy fűszerüzletben volt segéd. Amennyire emlékszem, jópofa pasas volt. Öten laktunk abban a lakásban. A fürdés, mosdás, tisztálkodás eléggé nehéz, komplikált história volt, mert melegíteni kellett vizet, és csak lavór volt. Fürdőbe is lehetett menni, de az pénzbe került. Ezek egyszerű emberek voltak. Emlékszem, Palástiné azt mondta egyszer, hogy a kommunizmus azt jelenti, ami a tied, az az enyém is, ami az enyém, ahhoz neked semmi közöd. Palástiéknak volt valami papírjuk valami erdélyi rokon menekültről, amivel 1944-ben lehetett volna menteni, de nem adták nekünk oda, hanem eladták valaki másnak, egy másik zsidó családnak, aki tudott fizetni.

Budapesten lakott anyám testvére, Jenő, akinek egy kis lyuk fűszerüzlete volt. Egy évben háromszor vagy négyszer elmentünk hozzájuk, ami nagy esemény volt, mert ott kaptunk süteményt. Sokkal jobb körülmények között éltek. Jenő elég izmos ember volt, a krumpliszsákokat tudta vinni a hátán. Jenő bácsi és a felesége hozzánk nem jöttek, mi nem tudtuk vendégül látni, valamivel megkínálni őket, és nálunk amúgy is albérlők voltak. Ő fűszeres volt, neki egyszerűbb volt valami kis süteményt meg teát adni, és nem voltak albérlői sem. A Csengery utcában laktak egy kétszobás lakásban.

Anyámnak két nővére volt még Pesten. Jolán, aki betanította a varrásra, és bevitte Weingarten úrhoz, és Riza, aki ennek a templomi énekesnek, Gyula bácsinak volt a felesége. Ernő Szegeden volt, Viktor valahol a Felvidéken. Nem volt különösebb kapcsolat. És apám családjával sem. Anyámnak volt egy kisebbségi érzése, mert a Felvidékről jött, és palócosan beszélt. Emiatt úgy érezte, hogy kicsúfolják, kinevetik a háta mögött. Erről szó se volt, de ő így érezte apám családjával szemben, akik pesti kiejtéssel beszéltek magyarul. Volt még az Adolf bácsi, a nagypapa testvére, akihez időnként mentem, hogy a lakbért ki tudjuk fizetni. Ő egy nagyvállalatnál volt tisztviselő. Volt még valami rokona apámnak, de soha nem volt semmilyen kapcsolat. Ők se kerestek minket. Talán jobb körülmények között éltek, és a szegény rokont nem nagyon preferálják az emberek.

Mi nem hívhattunk vendéget, mert amikor hazajött az albérlő, jó estét kívánt, és átment a szobán. Aztán kiment a konyhába kezét mosni, mert ott benn evett valamit, utána kiment a vécére. Ezt nem lehetett. Amikor már nagyobb voltam, szégyelltem az osztálytársaimat elhívni hozzánk. Az egyetlen dolog, ami az anyámat érdekelte, hogy előteremtse a jövő havi lakbért. Meg hogy honnan fog nekem kabátot venni? Nyolc üzletbe mentünk be a Kazár utcában, és alkudott, mint egy kofa, végül nagy keservesen kaptam egy télikabátot. Kicsit nagy volt, de majd belenő a gyerek. Nem lehet olyat venni, ami jó. Hamar kinövi. A legolcsóbb zoknit vette, aminek már a harmadik, negyedik nap kilyukadt a sarka. Stoppolásra nincs idő, varrni kell a klottgatyákat. Édes kisfiam, húzd le a zokni sarkát, hogy leérjen a sarkad alá, és akkor nem látszik ki a lyuk. És újságpapírt tettünk a cipőbe, ha nagy volt. Énekelt a nyomor, ahogy József Attila írja az egyik versében, körülbelül az volt. [József Attilának ilyen sora nincs, az interjúalany valószínűleg Ady Endre „Álmodik a nyomor” című versére asszociált. – A szerk.]

A játékaimat magam találtam ki. Dominókat ragasztottam össze. Egy vászoncsíkot vágtam, arra ragasztottam a vízben feloldott liszttel a dominókat. Az elsőnek kettőt tettem a tetejére, ez volt a vonat. Az álmom egy kilencvenhat filléres, fából készült villamos volt, nagyon szép, sárgára festve.

Soha nem kaptam meg. Soha. Kilencvenhat fillér egy vagyon volt abban a nyomorban. Igyekeztem az iskolában jó eredményt elérni, mert volt egy ötpengős díj, amit meg lehetett esetleg kapni. A születésnapomra egy narancsot kaptam. A másik álom a Tibi csokoládé volt. Tíz fillérbe került a kis Tibi, és húsz fillérbe a nagy. Én kis Tibit se kaptam soha. Tíz fillér az komoly pénz volt akkor, három tojás ára, mert három fillér volt egy tojás, két vagy három fillér volt egy zsemle.

Hétéves koromban a köröttem lévő világról fogalmam sem volt. Egy osztálytársam, Tomi, aki ma New Yorkban él, mivel jó tanuló voltam, meghívott a születésnapi zsúrára. Valami ajándékot kellett vinnem. Azt gondoltam, hogy valami olyat viszek Tominak, amiről én álmodtam, egy húszfilléres Tibit. Megkerestem az apámat valahol, nem emlékszem pontosan, hogyan, és apám adott húsz fillért. Most sem értem, honnan. Megvettem a Tibit, és azt vittem el ajándékba. Én csak jóval később tudtam meg, hogy az apja cukorka- és csokoládé-nagykereskedő volt. Amikor vége volt a zsúrnak, adtak nekem egy csomagot, amiben benne volt az a Tibi, amit én vittem (ez volt a nagy pszichológiai balfogás), és volt még benne egy csomó más csokoládé meg cukor. Emlékszem, szörnyen bántott, hogy az ajándékomat visszaadják, másrészt viszont boldog voltam, hogy ehetek Tibit meg más csokoládét is.

Anyám azt mondta, hogy kisfiam, légy szíves, hozz egy negyed kiló cukrot. Kérem rá a pénzt, erre anyám azt mondta, pénzért a bolond is tud hozni. Menj a Feinl fűszereshez, és mondd meg, hogy írja fel! És ha a Feinl bácsi nem akarja felírni, mert túl sok van már felírva, akkor mondd azt, hogy elmész a Goldstein bácsihoz, mert ott is van cukor. Elmentem, és valahogy végül nagy keservesen szereztem egy negyed kiló cukrot. Egy darabig volt hitel, és amikor anyámnak volt munkája, és sok nadrágot varrt, akkor az volt a probléma, hogy a fűszerest fizesse ki, vagy a lakbért. Nyilvánvaló, hogy a lakbért kellett kifizetni. A ház tulajdonosa Budán lakott. Jómódú zsidók voltak. A házmester néninek kellett minden hónap ötödikéig kifizetni a lakbért, de volt olyan, hogy nem tudtunk fizetni, és anyám tizedikére vagy tizenötödikére szedte össze a pénzt. Odaadta, hogy vigyem el a lakbért a háztulajdonosnak. Villamosról, buszról szó nem lehetett. Tél volt, hideg volt, elgyalogoltam oda, kezemben az ötven pengővel, becsengettem, mondtam, hogy ki vagyok, honnan jöttem, és hogy hoztam a lakbért. Olyan szép lakást máshol nem láttam. Két idősebb nő volt ott, nővérek. Mondták, hogy tegyem oda le. Letettem, köszöntem és eljöttem, elszaladtam. Nagyon rosszul éreztem magam.

Mivel decemberi születésű vagyok, egy évet veszítve, 1937-ben kerültem a Pesti Izraelita Hitközség Elemi Iskolájába, a Wesselényi utca 44-be. Nem tudom, ki íratott be oda, valószínűleg anyám. Apám nem ellenezte, különösebben nem érdekelte. Ez egy jó hírű, jó nevű iskola volt. Bilinszkynek hívták az igazgatót, aki nagy cserkész volt. Az első három évben egy Kolman Kálmán nevű tanítóm volt. Akkor még nem volt úgy elnőiesedve az oktatás, mint most. Az osztályban lehettünk huszonnyolc-harmincan. Az egyik osztálytársamat úgy hívták, hogy Berkovics, ma Berend T. Iván néven közismert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt, most az USA-ban egyetemi tanár. Voltak tehetséges gyerekek, nálam jóval tehetségesebbek. Megtanítottak írni, olvasni. Analitikus módszerrel tanítottak. Egyszer az volt a feladat, hogy egy tízszer tíz centiméteres újságot ki kellett vágni, aláhúzni az „a” betűket, és azt bevinni. Hányat ismert fel, és hányat hagyott ki a gyerek. 1941-ben fejeztem be a négy elemi, utána ugyanott, a Pesti Izraelita Hitközség Polgári Iskolájába mentem tovább. A polgáriban egészen kiváló tanárok voltak. Gombos tanár úr például krétával olyan jól tudott célozni, hogy gyakrabban eltalálta a gyereket, mint nem. Olyan tekintélye volt, hogy csoda. Az egyedüli nő rajzot és éneket tanított. Németül is tanultam, de azt nem mondhatom,

hogy beszélek németül, csak nagyon gyengén. Az osztálytársaim közül, akire emlékszem: Grünbaum Laci, vele Párizsban találkoztam a második világháború után. Schenker Pista, akinek az apja asztalos volt, és azt hiszem, az asztalosműhelyét örökölte. Ezek voltak a barátaim. Az egyik a Síp utcában lakott, ugyanolyan lakásban, mint mi. Fürdőszoba, melegvíz nélkül, ez volt az asztalosmester. A másik a Kazinczy utcában lakott szintén ugyanolyan lakásban, mint mi, és gombfociztunk. Mi ragasztottuk össze és csiszoltuk a gombokat, voltak csatárok, és volt a védelem. Óriási gombfocimeccsek voltak. Ez volt a szórakozás. Könyveket sem a Grünbauméknál, sem a Schenker Pistáéknál nem láttam. Nálunk sem voltak. Az apám újságot olvasott időnként, de könyvet nem, az nem volt, honnan lett volna? Az pénzbe került. A csokoládé-nagykereskedő fiával nem barátkoztam, messze magasan fölöttem állt, nagyon okos volt a fiú. Berkoviccsal sem, ő is egy más kategória volt.

Jó iskola volt, csak jó emlékem maradt róla. Fúiskola volt, nem vegyes iskola. Volt lány polgári is, a másik oldalon, ha jól emlékszem. Tizenhárom-tizennégy évesen csak bámultuk a lányokat. Fogalmunk se volt az életről. Anyámhoz nem fordulhattam, apám meg már nem volt otthon. Még a második világháború után is, amikor tizenhat-tizenhét évesek voltunk, Schenker Pista, aki most Kanadában él, azt mondta nekem, hogy te, ide figyelj, itt van az a lány, egy szép kislány volt, te vond el a figyelmét, én azalatt megsimogatom a combját. Ennyire fogalmunk nem volt az életről. Neki se volt apja.

Semmit sem fogtunk fel. Éltünk a magunk kis kreclijében, és gombfociztunk. Fel sem merült, hogy háború van. Egyszer a polgári iskolában az igazgató behozta az osztályba Löwit. Löwi német gyerek volt, Németországból menekültek Ausztrián keresztül Magyarországra, aztán innen mentek tovább, mert pénzért még el lehetett jutni Románián keresztül valahová. Löwi egy kukkot nem tudott magyarul. Az igazgató bemutatta, és azt mondta, segítsetek neki, nem tud magyarul. Lengyelországból is jöttek. Nálunk is lakott két nő, zsidó menekültek, cionisták, gondolom. A hitközségen keresztül találtak meg minket. Anyám azt mondta nekik, itt aludhattok egy hétig, de aztán menni kell, ki kell adnia a konyhát. A konyhában aludtak, mert éppen nem volt ágyrajáró. Az első nap nem tudták leoltani a villanyt. Kiálló villanykapcsoló volt, mutogatott, próbálta csavarni, és én mutattam meg neki, hogy a nyelvét kell föl- és lekattintani. Eszembe sem jutott, hogy úgy nézzek rájuk, hogy ők is zsidók, én is zsidó vagyok. Nem, én magyar vagyok. Ők nem magyarok, nem magyar állampolgárok, semmi keresnivalójuk nincs itt. Menjenek vissza oda, ahonnan jöttek. Az eszembe sem jutott, hogy megölik őket. Honnan vette volna egy tizenkét-tizenhárom éves gyerek azt a gondolatot, hogy embereket csak úgy megölnék?! Eszembe nem jutott. Senki fel nem fogta, hogy itt miről van szó. El nem tudták képzelni.

1940-ben vagy 1941-ben, miután a Felvidéket visszacsatolták [A Felvidéket az első bécsi döntéssel csatolták vissza 1938-ban; 1940-ben Észak-Erdély került vissza a második bécsi döntéssel. – A szerk.], Csátán nyaraltam. Csátán volt a nagyapám kocsmáros korábban, mindenki nagyon szerette őt. Anyám nagyon jóban volt egy Kulucsi Boskó becenevű parasztemberrel, akik feljöttek Pestre, látták, hogy sápadt vagyok és sovány, mire azt mondták, hogy ők majd rendbe hoznak engem. Elvittek oda nyaralni. Mindennel elláttak. Nagyon szerettem annál a parasztháznál a háziállatokat, és imádtam a Garamban fürödni. Akkor nyaraltam életemben másodszor. Annál a parasztcsaládnál voltam két vagy három hétig. Csata egy kis falu volt. Nem hiszem, hogy laktak zsidók abban a faluban. Egy-két család talán.

Apám munkaszolgálatos volt. Először Erdélyben, Déván vasutat épített, onnan leszerelt 1940-ben vagy 1941-ben [A Hunyad vm.-ben lévő Déva a trianoni békekötést követően Romániához került, és lévén Dél-Erdélyben, a második bécsi döntés nem érintette. F. N. apja valószínűleg a Déda-szeretfalvi vasútépítésre került 1941-ben munkaszolgálatosként. – A szerk.]. Amikor visszajött, valahol még pincérkedett, és ez a könyvügynökség is akkor volt. A zsidó könyvkiadónál, az OMIKE-nél dolgozott, és zsidó családokhoz járt, nekik próbált könyvet eladni. Voltak, akik vettek, voltak, akik nem. Néhány hétig, néhány hónapig otthon volt, és akkor újra jött a behívója. SAS-behívót kapott. A zsidók közt azt mondták, hogy Siess Adolfnak Segíteni. Sürgősségi behívó, és azon mindenfélét írtak, hogy amennyiben elmulasztja, akkor kiheréljük, felkoncoljuk, felnégyljük [SAS-behívó – névre szóló katonai behívóparancs (hivatalos nevén: behívójegy) volt a második világháborúban a nem tényleges állományúak számára. A posta expresszküldeményként kezelte, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni a kijelölt helyre. Nevét az első szavak: "Sürgős, azonnal siess" kezdőbetűinek összeolvasásából kapta. – A szerk.]. Jelentkezett. Ma már mindenki tudja, hogy ezek mögött volt egy ilyen ördögi machináció, hogy a férfiakat leválasszák a nőkről, gyerekekről. Amikor a deportálások elindultak, ott, azokban a falvakban, városokban fiatal zsidó férfi nem volt. Nem mintha ellenálltak volna, eszükbe sem volt, elhitték a maszlagot, de nem volt senki, aki felvilágosította volna őket. Utána mikor Budapestre került, azt hiszem, egyszer kapott még kimenőt, hazajött, aztán visszament végleg. Nagyon keveset mesélt közben. Dolgozunk. Jól vagyunk. Ennyi 1944-ben. Apám nyugodtan maradhatott volna velünk a védett házban, de eszébe nem jutott, mert a parancs szerint ő munkaszolgálatos, a Magyar Királyi Honvédség keretén belül. Sokan voltak így. Később, a Szálasi alatt [lásd: Szálasi Ferenc] állítólag az apám azt mondta, megpróbálna elszökni, de nem tud, mert nincs rendes cipője, bakancsa, így az első nyilas rögtön felkoncolná, ha meglátja, hogy kapcarongyokba csavart lábbal megy [A munkaszolgálatosok ugyanis saját ruhát, saját lábbelit voltak kénytelenek viselni, nem kaptak a honvédségtől egyenruhát. – A szerk.]. Utolsó lapján, amiben lényegében elbúcsúzott, azt írja anyámnak: „Ha Isten megtart titeket, nevelj a fiamból egy istenfélő, becsületes embert. Síríg hű aputok.” Körülbelül ez volt a szöveg. Senki nem mondta meg, hogy mire megy ki a játék. Horthy meg a magyar vezetés rég tudott Auschwitzról [lásd pl. Auschwitzi Jegyzőkönyv]. A csendőri jelentések azt írják, hogy jelentem, hogy letartóztattunk egy 1939-ben született személyt – egy ötéves gyereket –, de voltak hetven évesek is, akiknél ugyanaz a standard szöveg, hogy átadtuk a németeknek németországi munkára. Milyen munkavégzésre? Ez nem tűnt fel senkinek?!

A Grand Hotelben, ahol az apám dolgozott, én is dolgoztam 1941-ben vagy 1942-ben, mert kijött egy olyan rendelet, hogy a háború támogatására bélyeget kell ragasztani az éttermi számlára. Volt egy sötét ruhám, kis táskám meg egy kalauz-lyukasztóm. Amikor a vendég fizetett a főúrnak, akkor odaálltam, a főúr bemondta, hogy hat pengő nyolcvan, és én gyorsan kiszámoltam, hogy arra harmincnégy filléres bélyeg kell. Ráragasztottam a számlára, kilyukasztottam, és én is kaptam borraavalót, amit megengedtek, hogy megtarthatok. Ez nem sokáig tartott, mert kiderült, hogy nem dolgozhatok, mert a törvények nem teszik lehetővé, hogy egy tizenegy-tizenkét éves gyerek este dolgozzon.

Jártam a polgáriba, anyám pedig varrt. A németek bevonulásáig, 1944. március tizenkilencedikéig [lásd: Magyarország német megszállása] ez volt a jövedelemforrásunk. A német bevonulásra emlékszem. A németek a Duna parton masíroztak. Rendkívül imponáló volt, énekeltek, nagyon jól. Negyedik voltam, utolsó éves. Rövidített tanév volt, mert a németek miatt korábban befejezték.

Először a sárga csillag viselése volt kötelező, aztán jött a kijárási tilalom. Mi abba a Rumbach Sebestyén utcai zsidó házba [lásd: csillagos ház] kerültünk, ahol anyám nővérének, a Rizának volt a szoba-konyhás lakása. A nagynéném férje, a Friedman Feledi Gyula akkor már halott volt. Zsidók az utcára nem mehettek ki csak délelőtt tizenegyőtől délután kettőig. Akkor kellett bevásárolni, dolgokat intézni a sárga csillaggal. Aztán ezt meghosszabbították: délelőtt kilenctől délután ötig [A pontos „órabeosztást illetően lásd: kijárási tilalom Budapesten. – A szerk.]. Én mint futár kerestem valami kis pénzt a Síp utcai zsidó tanácsnál. Volt egy fényképes futárigazolványom, ami német és magyar nyelven volt kiállítva. Adtak egy biciklit, és ezzel hordtam ki leveleket a városban. Volt egy kalandom, máig nem felejtettem, bár semmit nem jelentett azokhoz az atrocitásokhoz képest, amik történtek. Tizenhárom-tizennégy éves voltam, és akkor találkoztam ilyenfajta igazságtalansággal először. Biciklivel mentem valahol Óbudán, és egy suhanc állt az út közepén. Ahogy elbicikliztem mellette, ököllel úgy hátba vágott, hogy elakadt a lélegzetem, és azt mondta, hogy rohadt, büdös zsidó. Alig tudtam továbbmenni, szóval valami olyan igazságtalanságnak éreztem, miért üt ez engem meg. Nem is ismer, semmit nem csináltam, nem vétettem se neki, se másnak. Akkor realizáltam, hogy az igazolvány se ér sokat. Lakott a házunkban egy templomszolga, aki nem volt zsidó, mert pénteken le kell oltani a villanyt. Ott lakott a földszinten, járt neki egy szolgálati lakás a hitközségtől. Ki volt téve az ajtóra egy nagy cetli, hogy itt nem zsidók laknak. Ha bejött valaki a házba, őket békén hagyták, mert nem zsidók. Bennünket már kevésbé.

Emlékszem 1944. október tizenötödikére, a Horthy-féle proklamációra, amit a rádióban beolvastak. Utána azt hittük, vége az egész cirkusznak, de akkor jött Szálasi, és a nyilasok átvették a hatalmat. Valahogy bekeveredtünk a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt lévő házba, a Csanády utcában. De hogy kerültünk ide, és hogy kaptunk ilyen menlevelet, azt nem tudom. Nem emlékszem, ki szerezte. Nem sokat ért, de hát az is valami.

November végén lehetett. [Délután] ötig lehetett kint lenni, és mentem haza a Csanády utcába. Bocskai-kabátom volt, ilyen sújtásos télikabát, és azon volt a sárga csillag [Bocskai-kabát – az 1930-as években divatos ruhadarab, szürke vagy fekete szövetből, fekete zsinórdíszítéssel. A Bocskai-ruha viselése, mely tipikusan a magyar középosztályra jellemző, jelzi az asszimiláció sikerét. – A szerk.]. A Margit híd már fel volt robbantva [1944. november 4-én robbant fel az aláaknázott Margit híd baleset következtében. – A szerk.]. A Szent István körút 2. előtt mentem el, ami egy nyilasház volt, de én nem tudtam. Kint álltak a nyilasok, és azt mondták, hogy tessék bemenni a házba, igazoltatás van. Bementem a házba, ott egy csomó más emberrel együtt lezavartak a pincébe, semmi papírt nem kértek. A pincében megpofoztak. Bődületes pofonokat kaptam, zúgott a fülem. Voltak ott öregek, gyerekek, nők, férfiak. Volt egy ember, aki állandóan arról beszélt, hogy ő amerikai állampolgár, és tiltakozik. De hát füttyültek rá, kit érdekelt. Az egész társaságot felvitték az udvarra. Az udvar négyszögletes volt, elől a szép lépcső, hátul meg a cselédlépcső. Valami szemet kellett hordani, és szóltak, hogy valaki menjen föl. Én rögtön jelentkeztem, mert gondoltam, valahogy meg lehet szökni. Arról, hogy a Dunába lövik az embereket, fogalmam nem volt [lásd: zsidók Dunába lövése]. Csak az izgatott, hogy anyám vár, és izgul, hogy mi van velem. Volt ott egy munkaszolgálatos, őt kérdeztem, hogy lehet megszökni. Azt mondta, hogy innen nem lehet megszökni. Nincs kiút. Nos, felhordtam a szemet, és akkor visszaküldtek az udvarra. Az udvar és a kapu között, ahol ki lehetett menni, nyilas őrk álltak velünk szemben. Mondtam, hogy végére kell mennem. Hátul, a cselédlépcső mellett voltak a végék. Odamentem, és láttam, hogy hátulról nem őrzik a társaságot. Úgyhogy visszamentem a

sorba, utána újra hátramentem, ott letéptem a csillagot, a sapkámat a zsebembe dugtam, ne nézzek ki egyáltalán zsidónak. Levettem a cipőmet, és mezítláb, zokniban fölmentem a melléklépcsőn az első emeletre. Ott fölvettem a cipőt, kihúztam magam, és a gangon végigmentem az első lépcsőhöz, ahol lejöttem az udvarra, és ezzel a zsidókat őrző nyilasok háta mögött voltam már. A kapunál is álltak nyilas őrök, de ott kijöttem azzal, hogy „Kitartás! Éljen Szálasi!”. Még arra is gondoltam, hogy úristen, inkább balra fordulok, a város felé, mert jobbra a híd nincs meg, gyanús lehet, ha arra megyek. Kijöttem, s mint egy öntudatos fiatal magyar nyilas, döngő léptekkel elindultam a Nyugati felé. Aztán az első utcán befordultam, és akkor ott elkezdtem futni. Loholtam hazáig, így úsztam meg. Azt hiszem, azokat, akik ott voltak, a Dunába lőtték. Így maradtam életben.

Karácsonykor rendőrök vittek be minket a gettóba. A rendőröknek Magyarországon volt egy azonosító számuk, az övükön lévő fémcson. Minden rendőr rátette a kesztyűjét, hogy ne lehessen tudni, hogy ki kicsoda, ne lehessen őket később megtalálni. Mielőtt beengedtek volna bennünket a gettóba, először megfenyegettek mindenkit, hogy aranyat, pénzt, gyűrűt, ékszert le kell adni. És ugyanakkor a hátunk mögött, a pincéből jöttek ilyen hangok, hogy muszosok vagyunk, adják ide hátra, a nyilasok úgyis elveszik maguktól, agyonlövik magukat, ha aranyat találnak maguknál, adják ide, mi eldugjuk, és majd visszaadjuk. Ilyen figurák. Nekünk nem volt semmink.

A gettóban a Nagydíófa utcai lakásunkba mentünk vissza, ahol akkor már ötven-hatvan ember volt. Oda befogadtak. Így aludtunk egymáson. Ennivaló nem volt. Kemény éhezés volt. Kukoricamálét meg kását osztogattak, de mi abból sose kaptunk semmit. Próbálták megszervezni, de semmiből se volt elég.

Voltak harcok a gettóban is. Egy német katona, aki a szemközti kapuban állt, amikor ki akartam menni, rám kiabált, hogy menjek vissza. Lelőhetett volna. Ennivaló nem volt, mentek az emberek, és az utcán heverő lótetemből vagdostak. Mi nem csináltuk, és nem tudom, hogy mit és hol ettünk. A Kazinczy utcában volt egy rituális fürdő [mikve], oda hordták a hullákat. A Klauzál téren is tárolták a hullákat, és ha jól emlékszem, a mi házunkban is volt egy lakás, ahová behordták a nálunk meghaltakat. Tél volt, ezek a holttestek megfagytak. [Légítámadáskor] az óvóhely tömve volt, nem lehetett bemenni. Voltak emberek, akik lementek az óvóhely melletti fáspincébe. Mi is ott voltunk, és egy idő után azt mondtam anyunak, hogy menjünk fel, ez elviselhetetlen, menjünk fel a lakásba. A miénk egy földszinti lakás volt. Aztán a háznak arra a részére, ahol a pince volt, bomba esett, beomlott, és akik ott voltak, azok meghaltak. Mi életben maradtunk, mert feljöttünk. Nem lehetett tudni, hogy mi a jó. Nem lehetett okosnak lenni.

A második világháborúnak úgy lett vége, hogy egyszer csak teljesen idegen nyelvű, idegen egyenruhás emberek jöttek, akik azt mondták, hogy „nyemecki jeszty?”. Valaki, aki tudott valamit szlovákul, az mondta, hogy nincs német, és akkor mentek tovább. 1945. január tizennyolcadikán szabadította fel a Szovjet Vörös Hadsereg a gettót. Egy öreg, ukrán paraszt katona letépte rólam a sárga csillagot, és a földhöz vágta. Kiszakadt a kabátom, hát istenem. Hogy hogyan éltük túl az első néhány hónapot, mit ettünk, fogalmam sincs. Abban a lakásban maradtunk, ahol voltunk a gettóban, amelyik a mi bérlakásunk volt. Apám nem volt, anyámmal voltunk ketten a Nagydíófa utcai lakásban. Anyám vékonyra lefogyva. Eszünkbe nem jutott, hogy bárhova is elmozduljunk. Anyám mindig azt mondta, hogy ha hazajön az Imre, az apám, akkor itt fog keresni, itt kell maradni. Mindenki hitt, és remélte, hátha a hozzátartozója túlélte. Voltak csodák. Volt olyan, hogy

valaki betámolygott lerongyolódva, toprongyosan és tetvesen. Túlélte. Volt ilyen zsidók és nem zsidók között is. Rettenetesen vártam, hogy visszajöjjön az apám. Nem jött vissza. Aztán találkoztam valakivel, aki ismerte. Mert amikor az ember látott ilyen embereket az utcán, odament és kérdezősködött. És az egyik mondta, hogy az apád meghalt Engerauban. 1944. november huszonnyolcadikán vagonírozták be őket, és átadták az osztrákoknak. Ott tankcsapdát építettek, végül aztán az osztrák népfelkelők kivitték őket a temetőbe, megásatták velük a sírjukat, és belegépfegyverezték őket. Néhányról lehet pontosan tudni, hogy ki, de a többségnél nem volt okmány, nem volt semmi. 1945-ben, 1946-ban kezdtem keresni, hol van Engerau. Senki nem tudta megmondani, hogy hol van. 2001-ben vagy 2002-ben egy pozsonyi rokonom férjével beszélgetve megemlítettem Engerau nevét, és mondták, hogy az itt van Pozsony mellett, Pozsonyliget [Ligetfalú (Engerau) – Pozsony mellett fekvő kis falu, korábban főleg német és horvát nemzetiségű lakosai voltak. Ma Pozsony egyik városrésze (Petržalka). – A szerk.]. Kiderült, hogy ott van egy nagy tömegsír, körülbelül kétszáz-háromszáz ember, magyar muszósok, akiket valamikor 1945 telén lőttek agyon. Elmentem a hitközségre, és az archívumukból kiderült, hogy az apám százada valóban odakerült, ott lőtték agyon, és ebben a sírban van. Engeraut a második világháború környékén Ausztriához, illetve a Német Birodalomhoz csatolták, aztán a háború után visszacsatolták Csehszlovákiához, majd később Szlovákia része lett. Egészen véletlenül megtaláltuk az apámat.

1945 tavaszán Ernő bácsi [anyja testvére] feljött Pestre. Négy napig utazott, vonatközlekedés mint olyan nem volt. Levitt Szegedre, ott volt ennivaló, és sokkal biztonságosabb volt, mint Pest. Szegedre nem akartak beengedni, mert volt egy polgárőrség, amely Szeged városát védte, de aztán sikerült bejutnunk. Néhány hetet ott maradtam. Ernő bácsiék egy szobakonyhás bérlakásban laktak, vécé a folyosó végén balra. Volt egy szörnyű élményem: kimentem a vécére, és egy nagy patkány jött fel a vécén. Üvöltöttem, mint akit nyúznak, úgy megijedtem. Most is emlékszem rá. Arra nem emlékszem, hogyan kerültem vissza Pestre. Valaki visszavitt. Ernő továbbra is énekelt a Szegedi Színházban, Mariska néni otthon volt, és nevelték Éva lányukat. Éva kereskedelmet [föltehetően felső kereskedelmet; lásd: kereskedelmi iskolák] végzett, ami nagy dolog volt már akkor. Ebben a családban főiskolát egyedül én végeztem. Most van valami kapcsolat közöttünk, de korábban minden tíz-tizenöt évben egyszer eljöttek Pestre valamely oknál fogva, és akkor meglátogattak bennünket. Mi soha nem mentünk Szegedre. Az 1940–50-es években miért mentünk volna Szegedre?! Sokba került a közlekedés. A Jenő bácsihoz sem nagyon mentünk, ő a Csengery utcában, a Nyugatinál lakott. A két nagynénim, Jolán és Riza a Király és a Rumbach Sebestyén utcában laktak, de őket sem nagyon látogattuk. Ez egy rém egyszerű család. Itt nem voltak kiemelkedő tehetségek. Itt csupa egyszerű, szegény vagy még szegényebb, nyomorban élő vagy még nagyobb nyomorban élő ember volt. 1947-ben nem tudtunk felkelni, mert nem volt mit enni, és nem volt mivel befűteni a kályhát. Tél volt, és ott töltöttem a dunya alatt az egész napot, mert fáztam. A lakáson belül megfagyott a víz a pohárban.

Voltak olyan gondolataim, hogy szívesen elmennék, itt hagynám az egészet úgy, ahogy van. A borzasztó élmények tömege eredményezte, hogy úgy éreztem, ez az ország engem elárult. De anyám nem volt hajlandó megmozdulni, mert azt mondta, hogy akkor én nem tudom, hogy hol fogok lefeküdni, álomra hajtani a fejem. Itt van az én rekamiém, itt van az én kuckóm a szobámban. Így maradtunk.

Hozzánk soha nem jött senki. Én nem akartam. Szégyelltem. Mindig én mentem Schenkerékhez, akik a Víg utcában laktak. Schenkeréknek már volt egy lakásuk, ahol volt fürdőszoba, meleg víz, bojler. Fantasztikus. Telefon ott se volt. „Kézét csókolom, Schenker néni, itthon van a Pista?” – ez volt a szöveg. Akkor beszólt, hogy Pista, itt van N. Összejöttünk. Barkochbáztunk, kézilabdáztunk, amennyire lehetett. Azt se tudtuk, hogy kell. Mi határoztuk meg a szabályokat. Schenker Pistának volt pénze. Elmentünk moziba, aki nem tudott fizetni, annak Schenker Pista vette meg a jegyet. Én viszonylag keveset voltam velük, mert nekem valamit mindig dolgozni kellett. Például kocsikísérő segédmunkás voltam. Csak az volt a baj, hogy rosszul voltam táplálva, gyenge voltam, és inkább a sofőr rakta le a vegyi anyagokat a festéküzletekben, mert én nem bírtam. Persze ez nem is ment túl sokáig. 1946-ban különbözeti vizsgát tettem, és magánúton a Kölcsey Gimnáziumban tanultam tovább, és iskola mellett továbbra is dolgoztam mindenfélét, a lehető leglehetősebb dolgokat.

Segédmunkás voltam a Szikra Nyomdában, ami a kommunista párté volt. Egy cingár tizenhét éves fiú, mint amilyen akkor én voltam, nem tudott megmozdítani sem, nemhogy gurgatni mázsás újságpapírhengereket. Fölhívtak az irodába, és azt mondták, hogy lenne a számomra más munka náluk a szerkesztőségben, az irodában. Valamennyit tudtam angolul, helyesen írtam, olvastam, volt már hat vagy hét gimnáziumom, de azt mondtam, köszönöm szépen, én nem vagyok kommunista. Erre azt mondták, jó, köszönjük, akkor menjen vissza a pincébe. Visszamentem a pincébe. Akkor még azt hittem, hogy meg lehet mondani az igazat.

Denis Healey egy zseniális pasas volt, az angol Munkáspárt egyik vezetője, hosszú időn keresztül pénzügyminiszter. Állítólag egyszer azt mondta, hogy ha egy fiatalember húszéves korában nem kommunista, akkor annak baj van a szívével, és ha huszonöt éves korában még mindig kommunista, akkor baj van az eszével. Hát körülbelül ez a folyamat zajlott le nálam is és elég sok barátomnál is. Az elején olyan jól hangzottak ezek a dolgok, hogy a kapitalistákat ki kell sajátítani, elveszük a vagyont, akkor majd mindenkinek tudnak adni. Az senkinek nem jutott eszébe, legalábbis nagyon kevésnek, hogy annak a nagy vagyonnak jelentős része fikció. Mit jelent, hogy államosítanak például egy képtárat? Hogy ettől a „rohadt” kapitalistától elveszük a képtárat, amit fenn kell tartani, mert a képtárban kondicionálni kell, télen fűteni, nyáron hűteni, a levegő nedvességét megállapítani, biztosítani kell stb. Mindez rengeteg költséggel jár. Még ha belépti díj van is, akkor sem hoz annyit, amennyibe a fenntartása kerül. Szóval, mit jelent az, hogy kisajátítani, elvenni a vagyont?

1947-ben egy dél-afrikai pasas volt az angoltanárom, és különböző kételyeket ültetett el a fejemben. Mert addig én hittem ebben a kommunista dologban, hogy az gyönyörű lesz, mert a munkások dolgoznak, és mindenkinek több jut. Az angoltanárom kérdéseket tett fel, és én elkezdtem gondolkodni, hogy is van ez. Például 1945 és 1947 között rengeteg ember ki akart vándorolni. Feltűnt nekem, hogy mindenki Amerikába akar menni, senki sem akar a Szovjetunióba menni, pedig ott van a munkások paradicsoma. Aztán láttam, hogy a szovjet vezetők, mint a Vorosilov marsall is, amerikai autókkal jártak. Miért nem szovjet autókkal? Hát hogy van ez? Szóval ilyen kérdéseket tettem fel, de nem hangosan. Baráti körben beszéltünk néhány dologról. Ott is nagyon óvatosan. Csupa zsidó barátom volt. Schenker Pista, aki ma Kanadában van. Juci, aki ma Al Nelson néven New Yorkban él. Rafi, aki egy Népszínház utcai cipésmesternek volt a fia, és aki Kanadában halt meg. Kéri Gyuri, akinek az apja fuvaros volt. Egy teherautója volt, ő volt a sofőr, és ő cipelte, rakta föl meg le a bútort, szállította fel Pestre az élelmet, de 1949-ben persze államosították. Ezek voltak a barátaim. Volt egy-két lány, akikre nem nagyon emlékszem. Jellemző.

Az egyik Zsuzsa, aztán később Anita, aki ma Zuglóban él. De furcsa viszony volt a lányokkal, mert senkinek fogalma nem volt, mi az, hogy egy lány. Féltünk is tőlük, tele voltunk kisebbségi érzésekkel, én főleg azért, mert egyetlen ingem volt. Egy hétig hordtam, akkor otthon maradtam, amíg anyám kimosta, aztán újra hordtam. Emlékszem, hogy ebben az időszakban randevúm volt a Nemzetinél [Népszerű randevú-hely volt a korabeli Pesten: a Rákóczi út és a Nagykörút sarkán állt a Nemzeti Színház épülete, amíg 1965-ben le nem bontották, és volt a sarkon egy hirdetőoszlop órával. – A szerk.], és úgy mentem, hogy vittem a táskában a könyveimet, és azt mondtam a lánynak, hogy nem volt időm hazamenni átöltözni. Egy frászt. Nem volt mibe. Egy pár cipőm volt, egy ruhám volt, egy ingem volt, és valami kevés fehérnemű. Hetenként vagy havonta mentem fürdőbe, erre már nem emlékszem. Nyomor a tetőponton és az ezzel járó kisebbségi érzések csimborasszója. Nem tudtam meghívni a lányt egy kávéra, kimentünk a Margit-szigetre sétálni. A körúton is gyalog sétáltunk le, villamosra se volt pénzem. Semmire nem volt pénzem. Amikor egyedül voltam, abból állt az esti program, hogy a körúton elsétáltam a Nyugatiig, aztán visszasétáltam a Wesselényi utcáig a másik oldalon. Nem volt mit csinálni. Szóval nehéz idők voltak.

Már tizenhét-tizennyolc éves voltam, amikor gyerekeket vittünk nyaralni, a MADISZ, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség szervezésében, mert akkor még nem mondták, hogy kommunisták vagyunk. Nekem valamit fizettek, és nyaraltam is, mert a Balatonba én is bemehettem a gyerekekkel. A gyerekeket fel kell hizlalni, mondták. A szülőket úgy gondolták megfogni, hogy elmegy a gyerek húszkilósan, és visszajön huszonnégy kilósan. Lám, milyen jó ez a kommunizmus, ez az egész szisztéma, népi demokrácia vagy demokrácia, aminek akkor hívták.

1947–1948-ban valamennyit tanultam angolul. Az akkori logikám az volt, hogy azt a kevés pénzt, amit keresek, jobb, ha arra fordítom, hogy angolul tanuljak. De például nem volt karórám. Tudtam, hol vannak a nagy órák Pesten, és a szerint tudtam tájékozódni. Volt egy órá, azt eladtam, hogy ki tudjam fizetni az angol nyelvórát. A logika az volt, hogy ha van pénzem, egy karórát három perc alatt tudok venni, de hiába van pénzem, három perc alatt nem tudok venni egy angol nyelvtudást. Úgyhogy én 1950-ben, mondjuk, iskolás szinten, de elég jól beszéltem angolul. Az akkori magyar viszonyoknak megfelelően jól tudtam, mert viszonylag kevesen tudtak tisztességesen. Ma már természetesen más a helyzet, brit állampolgár vagyok, Angliában éltem és dolgoztam, de itt-ott magyarul is beszéltem. Azt szoktam mondani, hogy magyarul már, angolul még nem tudok. Az érettségire készülve tanultam latint és franciát, jöllehet latinból nem érettségiztem. A francia nyelvtant akkor persze sokkal jobban tudtam, mint ma, de ma sokkal jobban beszélem, mert francia nyelvterületen élek.

Tizennyolc-tizenkilenc évesen voltak ilyen fordítói meg tolmácsolási munkáim is. Kiválasztottak, mondjuk, arra, hogy tolmácsoljak a VIT alkalmával Pesten [Világifjúsági Találkozó (VIT) – az 1945-ben alakult Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ), a világ kommunista- és munkáspártjai ifjúsági szervezeteinek nemzetközi szövetsége által szervezett fesztiválsorozat. Az elsőt 1947-ben rendezték Prágában, a másodikat 1949-ben Budapesten. A politikai cél az volt, hogy az egyre erősebb hidegháborús légkörben a Szovjetunió növelhesse és demonstrálhassa befolyását az ifjúság körében. Eleinte kétevente szervezték, 1959-től háromévente, 1968-tól ötévente szervezik. Mai neve: Világifjúsági és Diáktalálkozó. – A szerk.]. Utána megbíztak újra egy tolmácsolással, az ír bokszcsoapat mellett voltam. Akik kiválasztottak, azok is körülbelül úgy tudtak angolul, mint én, viszont megbízható elvtársak voltak. Írország olyan távoli ország volt a számomra, hogy először is

fogalmam se volt, hogy mi a különbség Írország, Anglia és Skócia között. Nekem mindenki angol volt, aki onnan jött, és ők magyarázták el, hogy ők írek, és ez egy önálló ország. És adtak egy jelvényt. Ezzel a jelvényrel később volt problémám. Zöld színű ír lóhere-jelvény volt, nagyra becsültem, és elég sokat hordtam. Amikor 1954-ben, huszonnégy évesen életemben először utaztam nyugatra, Brüsszelbe, már üzleti ügyben, akkor is rajtam volt a jelvény. Volt egy utcabál, ahol fölkértem egy lányt táncolni. Tudott valamit angolul, meglátta a jelvényemet, és gondolta, hogy én ír vagyok. Ráhagytam, mert hát ha azt mondom, hogy magyar vagyok, én nem tudom, mi történik. Hogy kerülök oda egy kommunista országból?! Később valahogy odakeveredett egy izompacsirta pasas, és azt mondta, „I’m a real Irish man”. Ő tényleg ír volt, valódi, a kiejtésén lehetett hallani. Én kellőképpen betojtam, és villámgyorsan eltűntem. Ennyi volt a brüsszeli kislánnyal a kaland. Ha kinyitom a szám, kiderül minden.

Tanítottam angolt, ami azért volt jó, mert kulturált körülmények között lehettem. Azon kívül, hogy kifizették az óradíjat, nagyon sokszor megkínáltak, lehetett enni. Már akkor többet tudtam angolul, mint számos mai angoltanár nő a magyar iskolákban. Korrepetáltam matematikát is, nagyon jó voltam matematikából. Egyik család ajánlott a másiknak. Baráti kapcsolat akkor már nagyon kevés volt. Az emberek elkezdtek félni és tartani egymástól. Nem lehetett tudni, hogy ki kicsoda. Volt erről egy történet. Prágában a villamoson ülnek az emberek, és az egyik azt mondja, odanézz, micsoda autó, egy Mercedes! Azt mondja a másik, ugyan kérem, az semmi, nézze meg azt a Tátrát, az az igazi! Erre az egyik, uram, maga nem tud semmit az autóról. Erre a másik, én az autóról mindent tudok, de nem tudok semmit magáról. Az emberek kezdtek bezárkózni 1947-48-ban. Egy más világ jött. Anyám 1948-49-ben olyanokat mondott nekem, hogy kisfiam – tizenkilenc éves voltam –, egy ilyen népi demokráciában egy zsidó fogja be a száját! És milyen igaza volt.

Ne legyen véleményed, vagy ha van, akkor ne mondd ki, hallgass! Ne vitatkozz, ne kérdezz! Ha kérdezel, akkor vigyázz, hogy mit kérdezel! Ha az egyik elvtárs valamit kérdezett, és a másik elvtársnak nem volt rá válasza, akkor azt mondta, provokatív kérdést tesz föl. Ha viszont nem kérdezett semmit, akkor azt mondták, hogy az elvtárs passzív, nem vesz részt a szeminárium munkájában [Szeminárium – sajátos oktatási forma, ill. kommunikációs alkalom volt a szocializmus évtizedeiben a pártvezetés különböző szintjei és a „dolgozók” között. A munkahelyeken szervezték, többnyire munkaidő után, a részvétel – főleg a diktatúra keményebb éveiben – nemcsak ajánlatos volt, hanem kötelező is. Szerveztek szemináriumot a párttagok ideológiai továbbképzése céljával, értelemszerűen a párttagoknak (és nem csak a részvétel volt kötelező, hanem a megadott broszúrairodalom ismerete is); de szerveztek szemináriumot aktuális (kül- és bel)politikai kérdésekben való eligazításra – az ilyen szemináriumokon illetett részt venniük a nem párttagoknak is. – A szerk.]. Amiből az következett, hogyha valakinek egy kis esze volt, ki kellett találni olyan kérdéseket, amikre tudta, hogy a másiknak van válasza. Mert akkor aktív is a szemináriumon, kérdez is, de nem provokatív a kérdés. Nem volt nehéz. Kérdeztem az amerikai imperializmusról, hogy miért csak Afrikában és nem másutt van világhódító törekvése. Mert másutt fél a Szovjetuniótól, volt válasz. Például lehetett olyat kérdezni, hogy miért építünk aknazárat [lásd: határsáv] a határon, arra az volt a válasz, hogy azért, hogy az imperialisták ügynökei ne tudjanak behatolni. De hogy miért nem mehetek én oda, azt már nem lehet megkérdezni. Arra nincs válasz, nem illik bele ebbe a képbe. Nagyon kellett vigyázni, hogy ki mit mond, kivel áll szóba, és hogyan. A DISZ-titkár, aki egy Nyíregyháza mellőli tanyáról följött gyerek volt, azt mondta, hogy ő legszívesebben mindenkit megfojtana, aki autóbusszon utazik, mert az mind burzsoá, kapitalista,

osztályidegen, ellenség. Ahonnan jött, ott nem volt autóbusz, legfeljebb szekér. Miután az autóbusz drágább volt, mint a villamos, a villamoson való utazást már elfogadta, de a buszt, azt nem. Az 1950-es években nem volt cukor. Egy időben bevezették az élelmiszerjegyet [lásd: jegyrendszer Magyarországon]. Hogy lehet, hogy nincs cukor? Ilyen imperialista összeskűvés, hogy már cukor sincs. Már rögtön benne volt az, hogy valaki mást, az imperialistákat, az amerikaiakat kell okolni.

Úgy kellett hazudni, hogy az embert ne fogják rajta. Az én életrajzom úgy kezdődött, hogy apámat a német fasiszták megölték. Magyar fasisztákat nem lehetett mondani, mert magyar fasiszták nem voltak, csak kisnyilasok, akiket félrevezettek. És az életrajzomban első helyre beírtam, hogy külföldön soha nem jártam. Lényeges dolog! Engem nem szervezhetett be az amerikai, az angol vagy a francia állam, mert sose voltam ott. Külföldön sose jártam. Külföldön rokonaim nincsenek. Ez volt az életrajzom. Akkor már elfogadható. Apám vendéglátó-ipari szakmunkás volt. Ez sokkal jobban hangzott, mintha azt írom, hogy apám pincér volt. A pincér lehet egy uraságokat kiszolgáló lakáj. Azt nem írhattam.

1949-ben leérettségiztem, és 1950-ben felvettek az akkori Közgazdasági Főiskolára, amit ma Számviteli Főiskolának vagy Kereskedelmi Főiskolának hívnak. Valaha a Keleti Akadémia volt, és ennek a külkereskedelmi szakára kerültem. Volt nagyon sok gyerek, akit átirányítottak, az ipari vagy belkereskedelmi szakra, mert a háttere, a megbízhatósága nem volt biztosítva, mert az apja például nem vendéglátó-ipari szakmunkás volt, hanem kiskereskedő, kisiparos, középparaszt vagy mit tudom én. Munkás- és parasztgyerekeket kerestek, mert a szak elvégzése a dolgok természetéből adódóan külföldi – horribile dictu, nyugati – kapcsolatokat is jelentett, jelethetett. (Ezért választottam apám foglalkozásának definiálására a „vendéglátó-ipari szakmunkás” megjelölést. Ebben volt ipar és munkás, és nem hazudtam – pincér volt.) A külker szakon belül is volt további szelektálás politikai szempontok szerint: ki tanulhatott angolul vagy franciául (imperialista országok nyelvei!) és ki oroszul vagy németül (Szovjetunió, ill. NDK). Azért mentem oda, mert ez kétéves volt, nem négy. Fölvettek ugyan az egyetemre angol-francia szakra, de azt villámgyorsan otthagytam, egyrészt, mert négy év teljesen kilátástalan volt, másodszor pedig azért, mert nem különösebben érdekelt Molière nyelvtani összefüggése, amikor egy háborúból jöttünk ki. Nem láttam értelmét. Közgazdász oklevelet szereztem [Az említett Közgazdasági Főiskolát a Budapesti Gazdasági Főiskola (BGF) elődintézményei között tartja számon (F. N. aranydiplomáját a BGF Pénzügyi és Számviteli Főiskolai Kara állította ki). – A szerk.]

Akkor azt mondták, hogy Hegel dialektikáját a marxizmus állította a fejről a talpára. Ezzel Hegel dialektikája be volt fejezve. Ha valaki azt mondta volna, hogy szeretne Hegelt olvasni, azt kirúgták. A marxizmus által talpra állított dialektikát lehet olvasni, ha van ilyen könyv, de nem biztos, hogy van. A Sztálin elvtársat, a Szovjetunió Kommunista Pártjának történetét azt lehetett olvasni és tanulmányozni [Sztálin könyvéről van szó: „A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története (Rövid tanfolyam); 1938-ban jelent meg, s már 1939-ben lefordították több nyelvre, így magyarra is, a Szikra Könyvkiadó 1949-ben jelentette meg, bár korábban, 1945 tavaszán már kinyomtatta és megjelentette a Szikra nyomda is. – A szerk.]. Marx Tőkéjét lehetett olvasni. Senki nem olvasta el, mindenki beleolvasott, és azt a részt fújta. Én is úgy irányítottam a mondandómat, amit ismertem, és azt nagyon szépen kifejtettem. Lehet, hogy a tanár se olvasta el.

Az egyik évfolyamtársamat meglátták, amint kijött a Szervita téren a katolikus templomból. Úgy rúgták ki, hogy lába sem érte a földet. Nagyon sok helyen kommunista papok voltak, akik eladták

magukat. A vallás mindenkinek oly mértékben a magánügye volt, hogy a legmélyebb mélyre rejtette el. A gyerekeket otthon arra tanították, hogy az iskolában hazudni kell akár vallási, akár politikai üggyel kapcsolatban. Közismert az a történet, hogy a Szovjetunióban egy úttörő kisfiú a szüleit feljelentette, kivégezték a szülőket, és az úttörőt példaképnek állították az országban. Az ifjúságnál is volt olyan, hogy vesszenek a belső bitangok, a demokrácia ellenségei. Kik a belső bitangok, és kik a demokrácia ellenségei? Akik nem értenek velem egyet, az mind a demokrácia ellensége. A kizsákmányolók. Szólamok jöttek, szólamokat hangoztattak, és vigyázni kellett, mert nagyon gyorsan letartóztatták az embereket. Volt egy gazdasági rendőrség, és volt egy politikai rendőrség, és embereket tüntettek el. Nem kisembereket, hanem vezető beosztású embereket [lásd pl.: koncepciós perek; Kéthly Anna].

Ahogy a történetet „bennfentesek” nekem elmondták: volt itt egy gyár, a Schmoll cipőpasztagyár. A tulajdonosa és vezérigazgatója egy Kallós nevű zsidó férfi volt. A háború előtt és alatt segítette és támogatta a kommunista pártot. Kallós fia, Ödön munkaszolgálatos volt, és elvitték Ukrajnába. Amikor visszajött Ukrajnából, lerongyolódva, leromolva, akkor a Kallós papa elment a párthoz, amelyiknek sok pénzt adott annak idején, és azt kérte, hogy a fiának adjanak valamilyen helyet, ahol magához tud térni. Erre kinevezték a fiút Egyiptomba kereskedelmi tanácsosnak. Ott Kallós Ödön nem jött ki az egyiptomi magyar nagykövettel, voltak viták, veszekedések, és elkezdtek egymást feljelentgetni. Ebben semmi újdonság nincs, nagyon sok helyen később is előfordult ez. Az egyiptomi nagykövet, Tildy Zoltánnak, a magyar köztársasági elnöknek volt a veje. Tildyt pedig ki akarták készíteni. A vejét hazahívták, a Kallós-féle feljelentések alapján perbe fogták, halálra ítélték és kivégezték mint árulót [Csornoky Viktorról van szó, lásd: Tildy Zoltán. – A szerk.]. Kallós erre akkor nem gondolt, hogy ennek ilyen vége lesz, de hát ilyen vége lett. Tildy nem lehetett tovább köztársasági elnök, hiszen egy hazaáruló veje. A dolog el volt intézve. Kallós Ödön akaratán kívül egy „persona grata” lett az ávónál. Ezt a Kallós Ödönt én jól ismertem, később a Kamarának volt az elnöke, többször találkoztam vele, a felesége, Kallós Hédi beosztottam volt egy ideig [Kallós Ödön (1917–1989) a föllelhető források szerint nem kapcsolódik a Schmoll cipőpasztagyárhoz. A Magyar Életrajzi Lexikonban a következők olvashatók róla: ...Londonban szerzett közgazdasági diplomát, 1945-től 1947-ig az apja tulajdonában levő ELZET Gyár kereskedelmi tevékenységét vezette, 1948–55-ben Mo. kairói kereskedelmi kirendeltségének vezetője volt, 1955-től 1956-ig a MOGURT vezérig.-h.-e, 1956-tól Indiában kereskedelmi tanácsos, 1959-től 1981-ig a Magy. Kereskedelmi Kamara elnöke, majd társelnöke ... Tizenöt éven át volt a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Kelet-Nyugati Szekciójának társelnöke. A magyar evezős sport támogatója és elnökségi tagja volt.” – A szerk.].

1952-ben, amikor végeztünk, egy bizottság megmondta, hogy ki hova megy dolgozni [lásd: munkahely-változtatás korlátozása]. Nem nagyon lehetett vitatkozni, hiszen elvtársak, nincs kecmec, a Pártnak ez a kívánsága, alászolgája. Kész. A Külkereskedelmi Minisztérium kompenzációs osztályára kerültem, ahova különben nem nagyon lehetett volna bejutni, csak párttagsággal, de erről az én esetemben nem volt szó. Amikor elkezdtem dolgozni, nyolcszáznegyvennyolc forint volt a fizetésem, ami az éhenhaláshoz is kevés volt. Egy pár úgynevezett típus férficipő száznegyven forint volt. Anyámmal ketten, lakbér, villany, fűtés, enni, nem nagyon jöttünk ki a nyolcszáznegyvennyolc forintból. De nekem még volt egy másik problémám is, nevezetesen az, hogy még nem hívtak be a tartalékos tiszti kiképzésre azok az elvtársak, akik ezzel foglalkoztak, nem találtak elég megbízhatónak. Feltehetően azért, mert én

voltam az egyike azon kevés zsidóknak, talán ketten voltunk zsidók ezen a szakon, akiket nem hívtak be. Tehát az annyit jelent, hogy én akkor voltam huszonkét éves, és akkor elvittek volna három évre katonának, ami teljesen elfogadhatatlan [1956 előtt még a háború előtti honvédelmi törvény volt érvényben (1939: II. tc.), e szerint a katonaidő maximálisan három év volt, tekintet nélkül az iskolai végzettségre. Haderő-, ill. fegyvernemenként a HM külön szabályozhatta a szolgálati időt, és lehetőség volt egyéni engedélyek kiadására is. Felsőoktatásban részt vevők számára az ún. előfelvételi rendszert csak 1964-ben vezették be, ugyanekkor a hadköteles kor 20-ról 18 évre módosult. A katonaidőt 1976-ban két évre csökkentették (Ehrenberger Róbert, Hadtörténelmi Intézet és Levéltár). – A szerk.]. A Külkereskedelmi Minisztériumban dolgoztam, és a főosztályvezető meg a közvetlen főnököm meg a személyzeti osztály segítségével sikerült beiratkoznom az egyetemre, matematikára, esti tagozatra, és mint egyetemi hallgatót felmentettek a katonaság alól [F. N.-nek szerencséje volt, mert az esti, ill. a levelező tagozat nem feltétlenül mentesített valakit a katonai szolgálat alól. – A szerk.]. Aztán volt egy májhistóriám, sárgaságom, úgyhogy akkor már nem hívtak be katonának. Akkor viszont abbahagytam az egyetemet, mert munka mellett sok volt. Nyolc-kilenc hónap keserves kínlódás után én kértem, hogy a Külkereskedelmi Minisztériumból helyezzenek át egy külkereskedelmi vállalathoz, aminek a neve az volt, hogy „Importex”. A kompenzációs osztályra kerültem. Itt már ezeregyszázhuszonhat vagy ezeregyszázötven forint lett a fizetésem, óriási emelés volt, persze közben volt infláció is, de mégis többet kerestem. Ez a vállalat kilencvenkilenc-száz százalékban importtal foglalkozott. Gyapotot, gyapjút, textilipari nyersanyagokat importált. Rongyot is, amit itt feltéptek, és abból csináltak textilt. Akkor ez úgy nézett ki, hogy az állam a külkereskedelmet erre a célra létrehozott szervezeteken keresztül bonyolította. Persze a külkereskedelem is egy hamis kifejezés volt, mert kereskedelemről itt nem volt szó. Itt szó volt exportról; tehát magyar textilt meg magyar paprikát exportáltak az erre a célra létrehozott állami monopóliumok. Illetőleg importról, amikor megvették a gyapotot, a nyers pamutot, amiből itt fontak és szőttek textíliákat. De azt, aki fonta és szőtte a textíliákat, nem engedték a külföldiek közelébe, akiktől vásárolni lehetett, mondjuk, gyapotot; a kettő közé volt iktatva a külkereskedelmi vállalat.

A kompenzációs osztályra azért volt szükség, mert 1952-ben már erősen érvényesült egy gazdasági embargó Magyarország és a többi szocialista ország ellen, olyan értelemben, hogy olyan nyersanyagot, amely egy háborús felkészüléshez szükséges, nem lehetett eladni. Ennek az embargónak a megkerülése volt az egyik feladata a kompenzációs osztálynak, amit egy Arató Ferenc nevű zseniális férfi vezetett. A kompenzációs osztály azt is jelentette, hogy áruért árut, mert pénzünk (deviza), az nincs. Azt mondtuk, hogy kérem, Magyarországnak szüksége van nyers gyapotra, pamutra a fonodák és a szövőüzemek számára, hogy abból textíliát lehessen gyártani. Gyapotot lehetett vásárolni, ha valakinek volt pénze (devizája). De nekünk nem volt. Ezzel szemben volt szerszámgépünk, traktorunk, kész textilnemünk. És akkor le lehetett tárgyalni egy üzletet, hogy a nyers gyapotért én szállítok kész textíliát. Gyapotot vett Iránból, és fizetesképpen szállított fogkefét. Össze kellett rakni, kompenzáció, barter. Mert ha előbb jön a gyapot, akkor Irán azt mondja, na de mi van akkor, ha nem adsz nekem fogkefét. Mire azt mondtuk, hogy mi sem tudjuk elküldeni a hadsereget, hogy behajtsa rajtad a gyapotot. Hogy lehet ezt megoldani? Akkor azt lehetett csinálni, hogy a fogkefét leraktuk, ez csak példa, Bécsben egy raktárba, azzal az utasítással, hogyha odaérkezik a pamut, akkor add ki a fogkefét, és akkor kicserélték a kettőt. De akkor hátha a pamut nem az a pamut, amit vettünk. Minőséget kellett ellenőrizni. Komplikált históriák, és úgy ítélték, hogy nekem van olyan kombinatív készségem, hogy ezeket az üzleteket

fel tudom építeni, és le tudom bonyolítani. Persze nem a minisztérium kompenzációs osztálya csinálta, az csak felügyelte. Minden állami vállalatnál volt egy kompenzációs osztály vagy konstrukciós osztály, és ezeket kellett segíteni, ellenőrizni és így tovább. Ez a munka életem végéig tartott, csak átalakultak a dolgok.

Innen, az Importextől utaztam életemben először külföldre, 1954-ben. Franciaországba, Belgiumba és Amszterdamba, Hollandiába kéthetes útra, ahol vettem magamnak egy ballonkabátot, néhány inget, egy öltönyt, órára már nem jutott. Elég jelentős üzleteket tárgyaltam, kötöttem, aláírtam, de órámnak nem volt. Otthon telefon nem volt, másnak sem volt [Nehéz kideríteni a budapestiek telefonnal való ellátottságát: annyi tudható a statisztikákból, hogy 1965-ben 127 100 magán telefonállomás volt felszerelve, 1000 lakosra durván 70 főállomás jutott, 1970-ben 86 (de léteztek ikerállomások is, arról viszont végképp nem tudható, hogy hány volt közülük magánhasználatban), és még 1985-ben is csak 351 telefon-előfizetés jutott 1000 lakosra. – A szerk.]. Így nézett ki a dolog. 1955-ben neveztek ki Londonba, a Magyar Követség kereskedelmi osztályára kereskedelmi attasénak, ez a legkisebb rang. Ott már tudtam egy órát venni, sőt anyámnak egy télikabátot. Nem volt neki. Egy utazóval elküldtem Pestre. Ez az óra, amit 1955-ben vettem, még most is megvan. Londonban a főnököm, a kereskedelmi titkár, egy Tóth Lajos nevű villamosvezető volt, akinek a felesége egy Ákos Edit nevű zsidó nő, aki Altmanról magyarosított. Ákos Edit a pártközpontban Frissnek volt a titkárnője [Friss István (1903–1976) – közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1935–1945 között Moszkvában élt. Mint közgazdász részt vett az 1946. évi stabilizáció munkájában, az 1948–49. évi államosítások kidolgozásában. Az MKP (majd MDP, majd az MSZMP) gazdaságpolitikai vezetője, 1954-től, megalapításától igazgatója volt az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének (1974-ig), főszerkesztője volt a „Társadalmi Szemlé”-nek (1955–56), ill. a „Népszabadság”-nak (1956–57). – A szerk.]. A papája, Altman doktor a kuplerájoknak volt az orvosa. A Dohány utcában laktak. Ákos Editnek kellett egy káder, és Tóth Lajos tökéletes volt. Tóth Lajosnak kellett egy értelmes nő, mert Tóth Lajos eléggé gyenge volt, és ez volt az Ákos Edit. Tóth Lajosnak fogalma sem volt arról, hogy mit, hogyan, miért kell csinálni. Ákos Edit csinálta, bár neki nem volt beosztása, a férj volt a főnök. Eléggé nehéz dolog volt, mert előfordult, hogy Tóth Lajos lehordott valami üzlet miatt, amiért Pesten ugyanakkor hatalmas jutalmat fizettek nekem ki, és megdicsértek. Nem értette, hogy miről van szó, nem tudta követni. Voltak ilyen humoros szituációk, hogy behívat magához a főnököm referálni, és ott ül a felesége. Aztán a főnök azt mondja, jó, köszönöm szépen, és nem szól egy szót se. Kimegyek, és tíz perc múlva vissza, mert a felesége megmondta neki, hogy mit kell kérdezni, és a főnök fölteszi ezeket a kérdéseket. Később aztán másképp alakult, mert a nő mindjárt beleszólt, és rákérdezett a dologra. A pasast ez rendkívül zavarhatta, borzasztó volt. Itt tanultam meg, hogy abban a világban sohase szabad azt kérni, amit akarok. Az ellenkezőjét kellett kérni, és akkor az elvtársak az ellenkezőjét adták. Ezt 1955 szeptemberétől csináltam 1956 elejéig. 1956 elején küldtem haza egy levelet futárral – mert levelezni nem volt szabad, telefonálni nem volt szabad –, amiben azt kértem, hogy azonnal hívjanak haza, haza akarok jönni, mert ezzel az emberrel én nem maradok együtt. Erre hazahívtak, és kineveztek Párizsba, ugyanilyen beosztásba. Ha mást kérek, akkor baj van. Franciául tudtam, nem túl jól, de tudtam. A párizsi kereskedelmi tanácsos, aki a főnököm volt, egy kulturált, hozzáértő, zseniális polihisztor volt. A kínai konyhával éppúgy tisztában volt, mint Wagner muzsikájával. Ez az ember igencsak jól beszélt németül és angolul, erre természetes, hogy Párizsba tették tanácsosnak. Miért tették volna máshová? Erre ötvenéves korában megtanult franciául. 1956-ban, Párizsban valószínűleg többet tudtunk arról, hogy mi történik Pesten, mint a pestiek,

mert a francia rádió, a francia sajtó erről részletesen és sokkal pontosabban beszámolt, mint ami a magyaroknak itt jutott. Borzasztó volt, borzasztó volt, mert az emberben felforrta a vér, és kinyílt a bicska a zsebében, de hát semmit nem tudott csinálni. A franciák még velünk is, akik hivatalosan voltunk kint, rendkívül gálánsan és korrekten viselkedtek, rendkívül segítőkészek voltak. Ha bementem egy üzletbe, és kiderült, hogy magyar vagyok, akkor elengedték az ár felét. Nagyon sok ilyesmi volt. Aztán 1956-ban elment két kollégám, egy Mogyorósi nevű fiú és egy Szemerényiné nevű titkárnő. Visszahívtak őket Magyarországra, de nem mentek vissza. Más mindenki maradt a helyén.

1957-ben házasodtunk össze a feleségemmel, Újlaki Máriával Párizsban. Tulajdonképpen Párizsban ismertünk meg egymást, amikor ő úton volt Londonba hivatalos kiküldetésben, és én még csak kiküldetésben voltam Párizsban. Ő akkor elment Londonba, én visszajöttem Pestre. Aztán 1955-ben engem kiküldtek Londonba, és akkor már ott volt a jövődöbeli feleségem, hogy engem behálózson. 1957-ben Párizsban Kutas Imre magyar nagykövet és Sulyok Béla magyar kereskedelmi tanácsos mint két tanú előtt örök hűséget esküdtünk egymásnak. Párizsból 1959-ben jöttünk vissza Pestre. Visszaraktak az Importexhez, ahonnan kimentem. A külkereskedelemben az volt a szabály, hogy oda kell visszamenni, ahonnan az illetőt kiküldték, hacsak nincs rá nyomós ok, hogy máshova tegyék. Visszajöttünk a feleségemmel, akinek akkor volt egy társbérlete. Azt elcseréltük ráfizetéssel egy kis garzonlakásra, és ott laktunk.

Én naiv voltam és ostoba. Mert utólag kiderült, hogy nagyon is jól tudták, hogy én zsidó vagyok. De én ezzel nem foglalkoztam, eszembe sem jutott, hogy bárkinek is fontos lehet, ahogy vége lett a náci rendszernek. Aztán később derült ki, hogy nagyon is jól tudták, kollégáim is mind, hogy ki a zsidó, ki a nem zsidó. Például a párttitkár az egyik külkereskedelmi vállalatnál Jom Kipurkor azt leste a vállalati étkezdében, hogy ki az a zsidó, aki nem megy enni, mert böjtöl. Ez a párttitkár is zsidó volt. Nem csinált semmit, csak lehívatta a pártirodába, és elbeszélgetett vele, nem jelentette föl. Még azt is lehet mondani, hogy jóindulatú volt, mert figyelmeztette, te marha, ne csinálj ilyet, inkább vegyél ki egy hét szabadságot, vagy jelents betegeket, de ne csináld.

Sztálin halála [1953-ban] előtt elkezdődött a Szovjetunióban egy igen erős zsidó boszorkányüldözés, amikor zsidó orvosokat tartóztattak le azzal, hogy meg akarják ölni a szovjet állam vezetőit [lásd: orvosper]. Magyarországon Rákosi, aki zsidó volt, felhívta Bognár József belkereskedelmi minisztert, egy rendkívül tehetséges, nagy tudású közgazdászt, hogy Bognár elvtárs, úgy hallottam, hogy a belkereskedelemben nagyon sok a zsidó [Bognár József (1917–1996) – a Független Kisgazdapárt tagja, majd 1948-tól ügyvezető alelnöke volt, országgyűlési képviselő (1945–1990), tájékoztatásügyi miniszter (1946–47), Budapest polgármestere (1947–49), belkereskedelmi, ill. külkereskedelmi miniszter (1949–1956), a közgazdaságtudományi egyetem tanára, több akadémiai kutatóintézet igazgatója, akadémikus. – A szerk.]. Állítson nekem össze egy listát, hogy kik a zsidók! Bognár, aki nem volt zsidó, azt mondta: Rákosi elvtárs, ki minősül zsidónak, ki zsidó? Rákosi azt válaszolta, maga azt nagyon jól tudja! És letette a telefont. Hajszálla voltunk attól, hogy itt is újra mindenféle perek kezdődnek. Üldözés, amibe a magyar nép egy része boldogan beszállt volna. A nyilasok mindenhol ott voltak. Rajk nem volt zsidó, és amikor felakasztották, ilyen megjegyzéseket hallottam az utcán: ha egy zsidó felakaszt egy másik zsidót, ahhoz nekem semmi közöm. Nem volt zsidó, de ez nem zavart senkit.

Az Importex vállalatnak egy Müller Sebestyén nevű sváb, volksbundista, erősen náci felfogású elvtárs volt a vezérigazgatója. Ez ott ki akart készíteni néhány embert, és neki én arra kellettem volna, hogy miután ezeket az embereket kikészíti, valaki, aki ért hozzá, vegye át az előzőnek a helyét. Az, hogy volksbundista volt, valószínűleg az életrajzában is benne volt. Annak a posztógyárnak volt a háború előtt vagy alatt az egyik vezetője, amelyik úgy hirdette magát, hogy az egyetlen árja textilgyár Magyarországon.

Még jóval korábban volt egyszer itt egy cirkuszom. Mindig az ment, hogy mettől meddig tart a munkaidő. Reggelente ott álltak a kapunál, hogy ki késik, ki nem késik. Az egyik termelési értekezleten felvetettek egy problémát, és én jelentkeztem, hogy én erre a problémára megtaláltam a megoldást. Igazán, mi az? Nem tudom elmondani. Miért nem tudja elmondani? Mert ez tegnap munkaidőn kívül jutott eszembe, a borbélynál. Óriási röhögés, azt hittem, hogy kirúgnak. A másik ilyen eset, a vietnami háború alkalmával volt, hogy ugyanis segíteni kell a vietnami elvtársakat [Vietnami háború – fegyveres konfliktus (1959–1975) a Vietnami Demokratikus Köztársaság és a DNFF (Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Front), valamint a Vietnami Köztársaság (Dél-Vietnam) és az őt támogató Amerikai Egyesült Államok között. – A szerk.]. Felálltam, és azt mondtam, elvtársak, segítsük a vietnami elvtársakat, mindenki, akinek arany órája van, adja le, kap helyette egy szovjet gyártmányú Poljot órát, és az árdifferenciát adjuk oda a vietnami elvtársaknak. Olyan csönd lett, hogy aki vezette az értekezletet, azt mondta, menjünk tovább. Odáig nem ment el a segítség, hogy az elvtársak beadják az aranyóráikat, világos. Ezekből az apróságokból kiderült, hogy az egész szisztéma nem működött, és nem is működhetett.

1963-ban mentem el az Importextől. A feleségem tudtomon kívül elment Müller Sebestyén haverjához, aki akkor a Külkereskedelmi Minisztérium személyzeti főosztályának volt a vezetője, az asztalra csapott, és azt mondta, hogy hagyjanak engem békén. Ő megtehetette, mert őt úgy hívják, hogy Újlaki Mária, nem volt zsidó. Ezek az urak antiszemiták voltak, csak nem deklarálták. Őket szórakoztatta, hogy itt, az Importexnél egy zsidót ki lehet nyírni egy másik zsidó segítségével. Nem humoros? Én lettem volna a másik zsidó, akinek a segítségével ki akarták nyírni az egyiket, csak ehhez én nem voltam partner.

Ha kirúgtak, elbocsátottak valakit, akkor annak nagyon nehéz volt állást találni. Állást cserélni csak áthelyezéssel lehetett [A szocializmus évtizedeiben sokféleképpen nehezítették a spontán munkaerőmozgást. Ha például a munkavállaló önként kilépett egy munkahelyről – amit a munkakönyvben „a munkaviszony megszűnésének módja” rovatban rögzítettek –, néhány évre elvesztette a tizenkét nap alapszabadságon felül járó, kétévenként egy nappal több pótnapot, átmenetileg csökkent a táppénze stb. Elkerülendő a hátrányokat, az illető ún. áthelyezési kérelmet vitt attól a munkahelytől, ahova menni szándékozott. A nyolcvanas évek közepétől azonban lényegében megszűnt ez a gyakorlat. – A szerk.]. A Belügyminisztériumtól, a politikai rendőrségtől minden nagyvállalathoz, főleg a külkereskedelmi vállalatokhoz, rendszeresen kijárt az ún. belügyi összekötő [lásd róla a „személyzetis” szócikket], aki érdeklődött a vállalatnál történekről, vállalati emberekről, mindenről. Akkoriban volt a titkos irattár [TÜK volt a neve: titkos ügykezelés, ahol a különböző mértékben bizalmas, szigorúan bizalmas iratokat tárolták és kezelték. Ma is létezik ilyen szervezeti egység az intézményekben. – A szerk.]. Itt volt például a „Financial Times” is. A titkosba való betekintés rendkívül fontos jog volt, mert akinek nem volt engedélye az ávótól vagy ÁVH-tól, később a belügytől a titkos betekintésre, azt már egy bizonyos beosztáson felül nem lehetett alkalmazni. Üzletkötő, amely pedig viszonylag alacsony beosztás, már nem lehetett egy

külkereskedelmi vállalatnál olyan ember, aki nem kapta meg a titkosba való betekintést, tehát nem olvashatta a „Financial Times”-t. Akit ki akartak nyírni, attól megvonták a titkosba való betekintést. Akkor az el volt intézve, azt ki kellett rúgni.

A kereskedelmi tevékenységet illető, Rákosi-korszakra jellemző rendkívül dogmatikus bürokrácia a Kádár-korszakban megenyhült. Ha nem is rögtön, de felfogták, hogy ez egy olyan dolog, amihez érteni kell, és kell hozzá egy bizonyos érzék. A Rákosi időben a külkereskedelem úgy nézett ki, hogy mi eladunk magyar paprikát, és azért behozunk lent vagy kendert a lenszövőnek. Vagy eladunk vágóállatokat az olaszoknak, és ezért behozunk rezet, mert az nekünk nincs. Ha a vágóállat ára lezuhant, és a réz ára fölment, akkor baj volt, mert kétszer annyi vágóállatot kellett volna adni, de nem volt. A Kádár-féle időben ez lassan átalakult, és lehetővé váltak kereskedelmi, pénzügyi kombinációk, amelyekkel – *horribile dictu* – pénzt lehetett keresni anélkül, hogy árut adtunk volna el. A hozzáértést, a gondolatot, az ötletet adtuk el. Például Jugoszláviában Tito alatt volt egy törvény, amely azt mondta, hogy minden áru, amelyet Jugoszláviába behoznak, és Jugoszláviában elvámolnak, az jugoszláv áruvá válik. Kapott egy származási bizonyítványt, ami igazolta, hogy ez jugoszláv termék. Ez mit jelentett? Azt, hogy az el nem kötelezett országok, mint például India, Egyiptom, Jugoszlávia az egymás közötti kereskedelemben vámkedvezményt adtak [„El nem kötelezett országok mozgalmá” (Non-Aligned Movement) – politikai tömbökhöz, ill. katonai szövetségi rendszerekhez nem csatlakozott országok mozgalmá (alapelvek a nemzetek egymás mellett élésével kapcsolatban: bandungi konferencia, 1955). 1961-ben Belgrádban 25 ország mozgalmat indított a nemzeti érdekek érvényesítésén alapuló független külpolitika, a békés egymás mellett élés politikája, valamint a szemben álló tömbök politikájától való távolmaradás érdekében. – A szerk.]. Ha én a Goldberger textíliáját el akartam adni Egyiptomban, magyar áruként, mondjuk, harmincöt százalék vámot kellett fizetni – ez most fiktív szám. De ha bevitettem Jugoszláviába, akkor öt százalék vám mellett jugoszláv lett, volt egy jugoszláv származási bizonyítványom, és a vevőmnek, aki tudta, hogy mit kap, mint jugoszláv árut adtam el. Arra Egyiptomban már nem volt vám. Ilyen kombinációkat Rákosi alatt nem lehetett volna csinálni, de Kádár alatt már lehetett.

Volt olyan figura, hogy a Szovjetunióból nyersanyagokat vásároltunk, amiért harmadosztályú, máshol eladhatatlan áruval fizettünk, például cipővel, egy dobozba két jobblábas cipő, a másikba két ballábas volt csomagolva, szörnyű dolgok. Ezért kaptunk szovjet nyersanyagot, azzal a kikötéssel, hogy ez a nyersanyag nem reexportálható, tehát Magyarországon kell felhasználni. Ha ez olyanfajta nyersanyag volt, amit Magyarország is előállított, akkor nem volt probléma, nem reexportáltuk a szovjet árut, hanem több magyart exportáltunk, és itthon a szovjetet használtuk fel. Ilyen kombinációk mentek. És akkor a végeredmény a magyar népgazdaság számára az volt, hogy az eladhatatlan cipőért dollárt kapott, mert megkapta érte a szovjet árut, azt lecserélte magyarra, a magyart pedig eladta dollárért. Ilyeneket lehetett csinálni 1958-tól.

1963-ban Egyiptomba helyeztek, én lettem a Külkereskedelmi Bank rezidens igazgatója Kairóban. Ott anélkül, hogy elmozdultam volna, anélkül, hogy átmentem volna a Magyar Követség kereskedelmi osztályára, átminősítettek, és papíron áthelyeztek kereskedelmi titkárnak, ami egy magasabb beosztás volt. Erre azért volt szükség, mert a magyaroknak Egyiptomban rengeteg pénze volt blokkolt számlán, amit az egyiptomiak nem akartak kifizetni. Csak egyiptomi áru vásárlására adták oda. Magyarország szívesen vett volna gyapotot Egyiptomtól, saját használatra is, meg el is lehetett adni jó pénzért, de erre nem adtak kiviteli engedélyt. Mire adtak? Például a

hagymára. Az is eladható volt Nyugat-Európában, csak hogy a hagyma huszonöt kilós kiszerezésben jött, Nyugat-Európa pedig csak ötkilós csomagokban vette a hagymát. Nyugat-Európában a szakszervezetek elérték, hogy az ottani elvtársaknak ne kelljen huszonöt kilót cipelni. Tehát a Magyarországra jövő hagymát vagy át kellett csomagoltatni, ami költség, súlyvesztés, vagy nem lehetett eladni. Volt egy másik lehetőség: az Egyiptomból huszonöt kilós csomagolásban jövő hagymát a magyarok eszik meg, mi pedig több makóit adunk el Nyugatra. És akkor már ki is hoztuk a pénzt. Madáreledel, illóolajok, a legkülönbözőbb megoldások és lehetőségek – az én dolgom volt ezeknek a pénzeknek a felszabadítása.

1965-től 1968-ig Montrealban, a Magyar Kereskedelmi Irodában dolgoztam mint „assistant trade commissioner”. 1968-tól 1970-ig Budapesten a Külkereskedelmi Bankban voltam igazgatósági tag, majd a Külkereskedelmi Bank egyik igazgatója. 1970-ben elmentünk Magyarországról. Pedig tényleg nagyon jól fizetett állásokat kaptam, járhattam a világot, kivételezett helyzetben voltam, mégis elmentem. Itt hagytam a lakást, itt hagytam mindent, és elmentünk a feleségemmel. Mi váltotta ki? Két dolog. Az egyik: anyámnak azt mondta az egyik szomszédja, hogy magát nem tudta ez a Hitler elégetni. A másik: a banknál, ahol igazgató voltam, az udvart tatarozták, és valaki átszaladt az állványok alatt. Erre az egyik melós izzó gyűlölettel odakiabált a másiknak, hogy miért nem mondd neki héberül, akkor talán megérti, hogy ne menjen arra. Ez a kettő nekem elég volt.

A feleségem épp Montrealban volt, én pedig kérvényeztem egy útlevelet a Belügyminisztériumtól, hogy kimehessek a feleségemhez, aki törött lábbal várt engem. A Belügyminisztérium elutasította az útlevélekérelmemet azzal az indokkal, hogy tavaly már turistaként voltam külföldön [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél]. Abban az időben három évet kellett volna várni, hogy valaki újból turista útlevelet kapjon. Egy másik lehetőség volt, hogyha egy külföldi rokon meghívja az illetőt. Ebben az esetben nem járt a turista útlevélnél szokásos hetven dollár, viszont évente lehetett utazni. Nekem mint a Külkereskedelmi Bank igazgatójának dollárszámlám volt, kérvényeztem az újbóli utazást, de nem adták meg. Akkor kértem el az elnök-vezérigazgató belső telefonját, az úgynevezett K-vonalat, amit szigorúan csak a magas beosztású emberek használhattak. Megengedték, hogy ezen a K-vonalon felhívjam a Belügyminisztérium Útlevélosztályának az illetékes vezetőjét, aki nyilván azt hitte, hogy én olyan fontos személy vagyok, mint Kádár vagy Aczél [lásd: Aczél György], merthogy K-vonalon hívom [A K-vonalhálózat („zártkörű közigazgatási telefonrendszer”) kiépítése 1947-ben kezdődött, az 1980-as évek végén közel 3000 állomás tartozott a rendszerhez. (Egyébként nem ez volt a legzártkörűbb hálózat: a 30-35 tagú pártállami elitnek rendelkezésére állt egy, a szovjetek által üzemeltetett, lehallgathatatlan ún. VCS-vonal is, ahogy az egykorú zsargonban mondták, a „csajka”). A K-vonalra való jogosultságról formailag a kormány határozott: az MSZMP vezetői, a minisztertanács tagjai, megyei párttitkárok, a fontosabb lapok főszerkesztői, vállalat- és szakszervezeti vezetők juthattak hozzá a státusszimbólummá vált vonalhoz. Az Antall-kormány 1991-ben újraosztotta a K-vonalakat, és nem egészen 1700-ra csökkentette a jogosultak számát. A rendszert 1998-ban megszüntették („Hetek”, 1998. március). – A szerk.]. Előadtam neki, hogy mi történt, és hamarosan megkaptam a kiutazási engedélyt a feleségemhez, Montrealba.

Különben nem élnénk már, ha itt maradtunk volna. Sem a feleségem, sem én. A feleségemnek olyan besugárzásos terápiára volt szüksége egy tumor kezelésére, amiről Magyarországon akkor még nem hallottak, és amit Svájcban már csináltak. Ha nincs, akkor nem él. A másik az én históriám. Az a osztrák professzor, aki engem „vagdosott”, egy magyarországi kongresszuson

előadta az esetemet, és az itteni tudós professzorok tátott szájjal hallgatták. Fogalmuk sem volt, hogy ilyet lehet csinálni.

Montrealban 1970-ben nehezen kezdtem el dolgozni, mert az én szakképesítesemre ott nem volt szükség. Egy textilipari ügynökségnél dolgoztam fél évet, és utána kaptam egy ajánlatot Londonból, amit elfogadtam. 1971-ig Kanadában voltunk, 1971-től 1983-ig Londonban. 1983-ban eladták azt a céget, ahol dolgoztam, és az új tulajdonosok átirányítottak Genfbe. 1983-tól Genfben éltem és dolgoztam, ott mentem 1992-ben korkedvezményes nyugdíjba. 1992-től Genfben és Londonban éltünk, de 2002-ben eladtuk a londoni házat. Már túl sok és fárasztó volt ez a kétlakiság. Azóta Genfben élünk.

A lányom, F. Nicole Londonban született 1972-ben, de ahogyan a szülei, ő is gyakran váltott országot, kultúrát, nyelvet. Angliában volt általános iskolás, de gimnáziumba már Genfben járt, és ott is érettségizett. Két évet járt St. Gallenben egyetemre, majd Angliában, a Warwick Egyetemen folytatta a tanulmányait, és fordító-tolmacsként diplomázott. Jelenleg az USA-ban él, ott kapott egy közepes nagyságú cégnél marketing igazgatói állást. Tisztában van azzal, hogy származása szerint félzsidó, de ahogy a szülei, úgy ő sem vallásos. Ennek ellenére az USA-ban elment számos templomba, hogy megnézzze, melyik számára a legszimpatikusabb, és végül a zsinagógát, a zsidó vallást választotta.

A második világháború után anyám változatlanul járt a zsinagógába. Én se előtte, se utána nem jártam, csak egy évben egyszer. Ma ezeket úgy hívják, hogy Jom Kipur-zsidók. Azt a házat, ahol laktunk Pesten, először az Üvegesek Ipartestülete vette meg 1946-ban vagy 1947-ben, azoktól aztán elvették [lásd: államosítás Magyarországon]. Annyiban változtak az albérlők, hogy két parasztyerek lakott a belső szobában, akik katonatiszti iskolába jártak. Ez volt 1950–51-ben, és anyám kikötötte, hogy ide nőt nem lehet hozni. Erre a nőket az ablakon mászták be. Ezek ilyen kalandos évek voltak a háború után. A házba senki semmit soha be nem fektetett a kommunista évek alatt, az csak rohadt le. Ez egy tanácsi bérlakás volt, amikor az anyám meghalt, 1983-ban. A lakás akkor is úgy nézett ki, mint korábban, de már volt cserépkályha. Óriási fejlődés. Fürdőszoba és melegvíz továbbra sem volt. Ki kellett menni a konyhába kezét mosni. Már csak egy albérlő volt, egy villamosvezető, és amikor anyám meghalt, ő maradt a lakásban. Hozzá rendszeresen jártam látogatóba, most halt meg egy évvel ezelőtt. A ház maga le van robbanva. A telek elég értékes. Lehet, hogy le fogják előbb-utóbb bontani, és egy irodaházat vagy valami mást építenek a helyére.

Hogyan történhetett meg [a Soá]? Ebben bődületesen nagy a bűne a katolikus meg a protestáns egyháznak Magyarországon is és mindenütt [lásd: keresztény egyházak és a zsidókérdés]. Ha az egyházak elítélik a deportálásokat, akkor a magyar csendőrség és a magyar honvédség sem hajtja végre, vagy nem így hajtja végre [A magyar honvédség a deportálásban nem vett részt, csak a csendőrség. – A szerk.]. Rengeteg ember hithű katolikus vagy protestáns volt, de nem ítélték el. Serédi Jusztinián sem, sőt úgy hallottam, a zsidó vagyonból követelte az egyház részét [Ilyenről azért nem volt szó, a katolikus egyház elvi állásfoglalása elítélte a magántulajdon ilyenén sárba tiprását, és az ezzel kapcsolatos helyi kezdeményezéseket (például: egyes plébániák ingatlan iránti kéréseit) sem támogatták. Hasonló volt a protestánsok álláspontja is. – A szerk.]. Magyarország különben is fantasztikus szerepet játszott, mert az egyetlen úgy, ahogy érintetlen zsidó közösség 1944-ben Magyarországon volt. A többiek már jórészt kiirtották, kivéve Bulgáriában, ahol a bolgár cár megtagadta a zsidók kiadását, és Dániában, ahol a dánok átvitték nagyrészüket

Svédországba. Ez a kettő. Mások nem [lásd: Dánia és a holokauszt; Bulgária és a holokauszt].

A zsidóság két-háromezer éves története során azt a tapasztalatot szerezte, hogy az esetek többségében általában pénzzel, arannyal ki lehetett váltani, el lehetett intézni dolgokat. Nem realizálták nagyon sokan, hogy itt most nem erről van szó. Ezek most nem pénzt akarnak, ezek az életüket akarják. Itt, Magyarországon is voltak olyan dolgok, amiket pénzért elintézték még az SS-szel is. Ez a Weiss Manfréd család. Még a Hitlernek is voltak ilyen históriái. Kálmán Imrének, a zeneszerzőnek följánlottak egy tiszteletbeli árja státuszt, de ő ezt visszautasította, és elment Amerikába [Kálmán Imre (1882–1953) – zeneszerző; első nagy sikere a „Tatárjárás volt” (1908), amelyet Bécsben – akkor: az operett fővárosa – is bemutattak. 25 évesen Bécsbe költözött, bécsi operettszerző lett. A 20. század első évtizedében a „Tatárjárás”-t már játszották New Yorkban, Moszkvában, Londonban, Rómában, s ez volt az első magyar operett, amely Franciaországban színre került. Leghíresebb operettje a „Csárdáskirálynő” (Bécs, 1915). Az Anschluss után Párizsba költözött, majd Amerikába. A háború után visszatért Európába. – A szerk.]. Itt arról volt szó, hogy ki kell irtani az egész zsidóságot, úgy, ahogy van. Egészen fantasztikus, amikor olyat hallok, hogyha Hitler tisztességesen végezte volna el a dolgát, akkor most nem lenne zsidó probléma, és nem lenne izraeli probléma. Szóval lesz ezzel még probléma és gond.